HŰSÉGES MIND A SÍRIG

MIKES KELEMEN NAPLÓJA

TÖRTÉNETI ELBESZÉLÉS

IRTA

GAAL MÓZES

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1902.

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2013
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-615-5292-77-4 (online)
MEK-11642

TARTALOM

I. FEJEZET.
Első emlékeimet mondom el úgy, a mint édes anyámtól, mint zsenge gyermek hallottam.

II. FEJEZET.
Egy lakodalom, melyen mindenki örvend, csak én nem.

III. FEJEZET.
Kevés tudomány, sok prédikáczió, de az sem haszontalan.

IV. FEJEZET.
Nemes inas-évek. Tündér-álom tele fényességgel.

V. FEJEZET.
Egy szomorú éjtszaka.

VI. FEJEZET.
«Menjen haza kegyelmetek!»

VII. FEJEZET.
A bolyongás kezdődött.

VIII. FEJEZET.
Nagy-sok czeremóniák és semmi egyéb.

IX. FEJEZET.
A nagy bizakodás kezd csappanni. Engem pedig szeretnének megházasítani.

X. FEJEZET.
Kertészkedünk és tovább reménykedünk.

XI. FEJEZET.
Hírek hazulról. A kakas.

XII. FEJEZET.
Török barátság isten irgalmából.

XIII. FEJEZET.
Három rendbeli kvártélyváltoztatás.

XIV. FEJEZET.
Egy kicsi visszapillantás.

XV. FEJEZET.
A Bercsényiék házában.

XVI. FEJEZET.
Egy magyar gályarab története megvigasztal.

XVII. FEJEZET.
Mikor az ember még a pestisnek is tud örvendeni.

XVIII. FEJEZET.
A koporsó csak koporsó.

XIX. FEJEZET.
Mikor a vándormadár elszáll...

XX. FEJEZET.
Csak egy emberbe vetem reményemet.

XXI. FEJEZET.
A kurucz-nóta keserve.

XXII. FEJEZET.
Messze kéklő havasok.

XXIII. FEJEZET.
Én jól vagyok, semmi fájdalmat nem érzek.

XXIV. FEJEZET.
«Sokszor eszedbe jutok én neked!...»

XXV. FEJEZET.
A mit a késő ivadék mond.

I. FEJEZET.

**Első emlékeimet mondom el úgy, a mint édes anyámtól,
mint zsenge gyermek hallottam.**

A szomorú bujdosás napjai meggyülekezének, szivemtől elidegenedik a reménység, ha szinte belé is kapaszkodom. Az egyedülvalóság elűz minden hivságos gondolatot az elmémből s bizodalom Isten jóságában az én egyetlen örömem ebben a földi zarándoklásban.

Mily gyakran szálltak gondolataim szép tündér hazámba, mióta itt ülök a tengernek partján s úgy hivém, hogy látom a brassói hegyek hókoronáját és látom zsindelyes tetejét annak az udvarháznak, kiben gyermekségem szomorkás-víg napjai hamar elmulának. Mert mulandó minden ezen a világon, s a mi kezdődik vakító fényességgel, az kimúlik szürke sötétséggel. Lám, az én jó uram, a nagyszívű fejedelem, kinél sem jobbat, sem igazabbat véges emberi elmével elgondolni nem lehetett, királyi pompáját fölcserélte az alázatosság szomorú köntösével s idegen földön tért meg az ő Teremtő Urához, kinek áldassék a neve.

Megírom az életem folyását jobbára azért, hogy az unodalmat elűzzem, mert ki tudhatná, vajjon jut-e ez az irás maradékaink kezébe; olvassák-e azok a boldogok, a kik a számüzetés fekete kenyerét sohasem kóstolták meg és vajha ne is kóstolnák meg. Ha behúnyom szememet az örök nyugodalomra, faragnak festetlen koporsót, abba szépen belefektetnek s a vánkosom alá teszik ezt az írást, hadd váljék porrá és hamúvá az is, mint minden a világon.

Ha pedig valaki megszánja ezt az írást s elviszi az én tündér hazámba, hadd tegyen tanúságot arról, hogy zágoni Mikes Kelemen, mely gyakor sóhajtásokkal gondolt vissza utolsó lehelletéig az ő szép hazájára, Erdélyországra s minémű hűséggel és szeretettel tartott ki bujdosó ura, nagyságos Rákóczy Ferencz fejedelem mellett, ki immáron pihen az Úrnak kebelén, a galatai lázáristák kisded kápolnájában.

Békesség mindenkinek e földön és idvesség odafenn a boldogok országában. Amen.

- -

Az Úrnak 1698-ik esztendejében, mikor épen a hetedik esztendőt betöltöttem vala, édes anyám, Torma Éva asszony leültetett a vaspántos ládára, a melynek kettős závára és lakatja volt s így szólt hozzám:

- Lelkem fiacskám, Kelemen, ki miatt naponta sok búbánatom vagyon, hadd beszéljek neked az édes apádról. Mindég unszoltál gyermek elmével, de eddig nem szóltam, mert a kisgyermeknek ne mondjatok szomorú mesét, hogy meg ne szomorítsátok.

Ezt mondotta édes anyám, Torma Éva, Isten nyugosztalja meg ő kegyelmét, mert immár neki is vége vagyon s én nagy figyelemmel hallgattam szavaira. Kevés zokszót hallottam tőle, de annál több könyjét láttam és annál több sóhajtását hallottam. Istenfélő és kegyes asszony volt s ha az nem lett volna is, én olyannak mondanám, mert a gyermekek ne hozzanak itéletet szülő anyjukról, ha nem szép és ha nem jó az az itélet.

- Nagy, erős ember volt a te édes apád urad, fiam. Ha kit szeretett, erősen szerette, ha kire haragudott, igen erősen tudott haragudni. Mikor pedig te születtél, akkor háborús idők jártak Erdélyországban. Apaffi Mihály fejedelem meghalt vala nyomorúságosan Fogaras várában, nem is volt már egyébként fejedelem az utolsó esztendőkben, hanem csakhogy a neve volt meg.

A várakban német katonák pöffeszkedtek s a te apád nagy keserűséggel húzódott meg Zágonban.

A szivem alatt hordottalak téged, mikor hire kerekedett, hogy Thököli Imre uram feles számú sereggel jön Törökországból, hogy a németet Erdélyből kikergesse és újra beléüljön a fejedelmi székbe.

No bezzeg, hogy ezt meghallotta, nem volt maradása apád uradnak. Még megvárta, hogy te a világra jőjj, az ölébe vett és nagy örömmel mondotta: «Erős ficzkó, legyen belőle a gyenge időkben jóravaló székely» - avval letett a bölcsőbe, felült a lovára és elvágtatott Brassó felé. Tizenkét lovas katona kisérte.

Én pedig egyedül maradtam veled, gyenge kis madaram. No de mégsem maradtunk egyedül, mert velem volt az Úrnak kegyelme és velem volt a mondhatatlan sok aggodalom és ott volt a háznál Pergát Ferkó, a zágoni udvar vidám legénye, kire te mindig mosolyogtál s a ki veled ezer mókát művelt, hogy megkaczagtasson. Oh, bizony derék legény ez a Pergát Ferkó; a csupasz öklével ütött agyon egy farkast, mely a hegyekről télen lejött s az udvarban bódorgott. Pergát Ferkó csinált neked fából kardot, fűzfából sípot, faragott ekét és azt mondotta, hogy az inasod s te nem akartál elaludni, ha Ferkó nem volt az ágyad mellett és nem furulyált neked. Emlékezel reá, kis Kelemen?

- Emlékezem... És Ferkónak hosszú-hosszú bajúsza volt, a vége sárgás, én pedig megmeghúzogattam s ő kidugta a nyelvét s az furcsa volt... Ferkó tudott madárnyelven beszélni s a szolgák azt mondták, hogy németül beszél, mert egyszer Brassóban járt a szászoknál... de az édes apámról meséljen édes anyámasszony, mert én őt soha sem láttam... soha... soha!...

- Én is csak egyszer. Te alig harmadfél hónapos voltál, mikor egy uzoni ember azt a hirt hozta, hogy apád urad jön Zágonba. Thököli Imre küldi egy sereggel. Megrebbent a szivem, hogy ebből rossz dolog lesz, mert apád urad erős, haragos indulatú ember. A zágoniak is megijedtek, csak te nem féltél; a bölcsőben lakó nem ismer félelmet. Apád urad felemelt a bölcsőből s reá fektetett az asztalra.

- No gyerek, te csak kaczagj, mert elég korán megismered a sirást.

Vajmi igazad volt, apám uram! Nagy és különös jósága Istennek, ha megadja az embernek, hogy kaczagjon, de belőlünk egyszer kifogy a jókedv és harmatozik a szem, mint az eszterhéjról csepeg az eső, ha megnyilnak az égnek csatornái.

- Apád uradat azután többé nem láttam. Jött a német, kiszorította Thököli Imre uramat. Oda volt a rövid fejedelemség. Apád uradat elfogatta a német és bezáratta Fogaras várába. Nagy haragja volt reá a németnek. Nem hallgatott semmi instáncziára, pedig sok úri atyánkfia járta a német urakat, de a fogarasi vár vastag falai elzárták őt a világtól.

- Tömlöczbe zárták, úgy-e és a tömlöczben békák, kigyók voltak és örök éjszakai sötétség volt...

- Bezárták egy szűk kamarába, vasat tettek a kezére és lábára; nem eresztették be hozzá a napnak világosságát. És...

- Miért sír édes anyám?... Hiszen Pergát Ferkó azt mondta volt, hogy a nagyuram haza jön nagy dicsőségben, lesz a csizmáján ezüst sarkantyú, hoz magával egy ládát, tele ezüst-arany marhával...

- Nem jön haza többé soha, kis fiam, mert gonosz szívvel és pogány kézzel megölték. Isten ne bocsássa meg soha hóhérainak nagy kegyetlenségét!

- Megölték?!

- Te pediglen, édes fiacskám, árva lettél és nem fogod soha látni apád uradat.

- De meg van az apám uram kardja és meg van a kopjája és én megölöm azokat, a kik őt bántották gonosz szívvel és pogány kézzel.

Ezt mondottam és sírtam erősen, pedig a gyermek-ész nem tudja felfogni, nem tudja megösmérni az árvaságnak állapotját. A gyermek bekötött szemmel jár a világon, avval játszik, a mi kezébe akad, azt veszi el, a mit kezébe adnak.

Egynémely nap gondoltam még az apám uram szomorú történetére, de mikor a kertünkben megért a körte, felmásztam a fára és teleszedtem a kebelemet s vége volt minden szomorúságnak. A zágoni papnak a fiával elmentünk az erdőbe varjúfészket keresni s egy nagy öregbetűs könyvből rajzolgattuk ki varjutollból készült pennával a betűket s mikor új csizmát kaptam, sarkantyút vertek reá s végig pengettem az udvaron. A vén udvarbiró nagyot kaczagott, mikor orra buktam:

- No, no! Kelemen úrfi, korán van még az a sarkantyú!

Esténkint pedig, ha meggyújtották a mécsest, mely keservesen serczegett és gyér világosságot terjesztett, künn pedig a kutyák ugattak - én álmodoztam a fogarasi vár vastag falairól, melyet egy csákánynyal betörök s arról a sötét kamaráról, melyben a lánczokat csörgeti apám uram, a kit én még szeretnék látni, hiszen úgy sem láttam még soha, soha...

Nyáronként pedig a brassói havasok nagy fejér kalapjukkal meredeztek fel az ég felé, a hegy oldalában legelésztek a kecskék s a nagy kucsmás pakulárok furulyáztak - s én azon gondolkoztam, hogy Fogarason túl is, jóval túl laknak még emberek s azok épen olyan keveset tudnak rólunk, mint mi róluk. Ha nekem szárnyam volna, egyebet sem tennék, mint reggeltől estig repülnék, hogy lássam az egész világot; de minden este, ha a vacsora-csillag feltünnék, haza jönnék Zágonba, mert Zágon a legszebb a világon.

Egyszer aztán gonosz nyavalyába estem. Édes anyám egy csomó szines kavicsot tett egy ezüst serlegbe s azt mondta, hogy játszodjam. Még most is hallom, a mint sorjában koppantak és én számítgattam egytől tizenháromig. Az édes anyám hallotta a másik szobából, hol a kulcsárnéval a sajtot mérette, beszaladt s egy szines kavicsot nagy ijedten kikapott a serlegből.

A tizenhármas számtól ijedt meg olyan rémségesen. Pedig a tizenhármas szám épen olyan ártatlan, mint a pakulárok furulyája.

Engem a tavasz ismét ott talált a dombon, az erdőben s a tél a falusi iskolában, a hol sokat lármáztunk és nagyon keveset tanultunk, de annál többet verekedtünk. Engem nem mert senki a földhöz vágni, mert úrfi voltam. A tanító az első padba ültetett s mindig simogatta a fejemet:

- No Kelemen úrfi! Úgy-e hogy egy nyúlláb meg két nyúlláb, az három nyúlláb... Úgy-e három, Kelemen úrfi?

Ez a három nyúlláb volt minden tudományom, pedig a zágoni nyúlaknak még az én gyermek koromban is négy lábuk volt. Ma is annyi van.

II. FEJEZET.

Egy lakodalom, melyen mindenki örvend, csak én nem.

Gazda nélkül nehéz volt az élet Zágonban. Torma Éva asszony, az én édes anyámasszony sokat búcsálódott, de én azt gyermekészszel nem tudtam megérteni. Engem elvittek Zabolára Mikes Mihály urambátyám udvarába, hol az istáló tele volt tüzes csikóval; Ferencznek, a Mikes úrfinak, a ki nékem közeli atyámfia vala mindent megengedtek a kocsisok és peczérek. Nyaggatta a vizsla és kopó-kölykeket, felült a szürke hátára, leszedte az éretlen körtét, s a jobbágyfiúkat rúgdosta a lábával, azok pedig aszalt szilvát kaptak tőle, s eltürték, hogy Ferencz úrfi rugdossa. Ennem is, innom is adtak nekem a bátyám uraméknál, de azért sok atyafiságos szeretet nem jutott ki nekem, mert Ferencz rosszindulatú volt. Való, hogy én sem voltam ártatlan bárány, de azt nem nézhettem, hogy uraskodjék az udvarbéli apró népségen.

Egyszer eltörte az anyja legszebbik porczellán kancsóját, a kire az anyja mindig fölöttébb büszke volt, s a vendégeinek mutogatta.

A dolog úgy történt, hogy az almáriom tetején állott a kancsó, a mellett volt egy rozsdás török pisztoly, a kit Mikes Benedek uram vett volt el valamelyik török úrtól a csatában. Evvel akart Ferencz úrfi, az én vérbeli atyámfia játszani. Nohát megbillenti a kancsót, a kancsó leesik a négyszegű koczkakövekre, s úgy összetörik, hogy abból épet még a brassói felcser minden praktikája sem tudott volna csinálni.

Ferencz megijed, odajön hozzám, s azt mondja:

- Te Kelemen, aztán úgy tudd meg, hogy ezt a kancsót nem én törtem el, hanem - hanem -

Hazudni akart, de hát a hazugság sem könnyű dolog, hamarost nem is jutott eszébe, hanem hogy a nagy fekete macska éppen akkor sompolygott be a konyhából, ő is feltalálja magát, s azt mondja:

- A fekete macska felmászott az almáriom tetejére, ledöntötte a kancsót, úgy tört el... Ezt mondod, Kelemen.

Alighogy elvégezte, belép az anyja, erős szigorú és kordás asszony:

- Ihol ni, ki töré el ezt a drága porczellán kancsót? - kérdi nagy-veres képpel.

- A fekete macska ugrék fel, az töré el - mondja Ferencz képeváltozottan, de bizony meglátszott az ábrázolatán, hogy nem mond igazat.

- Hé, Kelemen, a fekete macska töré-e el, te mondd meg nekem az igazságot!

Én osztán megmondottam, hogy bizony nem a fekete macska volt, hanem Ferencz volt.

Ez az én igaz-mondásom még most is fáj nékem s ha tudtam volna, minémű szomorú következményei lesznek, meg nem mondom, pedig Isten előtt nagy vétek a hazugság. Bizony sok keserves órát szerzett nékem életemben az igazmondás, ha a fejemet nem is törték be miatta, de sok szív elfordula tőlem e hamisággal teljes életben.

Ferenczet az apja a kutya-korbácscsal erősen megverte. Eleget rimánkodtam érette, nem használt az.

Régen történt, nagyon régen, de sem Ferencz sem én nem felejtettük el, csak a fekete macska felejtette el, aki igazán ártatlan volt a dologban.

Való igaz, ha csak rajta mult volna, talán ő is éppen úgy eltörte volna.

De nem jó a fekete macskáról beszélni, mert szomorúságot jelent az!

Eszembe jut a fekete lakodalom, a kit Zágonban tartottak piros pünkösd napján, mikor én a kilenczedik vagy tizedik évemben jártam. Feladták reám az ünnepi zsinoros dolmányt, felhúztam a karmazsin-csizmákat, bokrétát tettek a kucsmámba s azt mondták, hogy nagyon jó kedvem legyen, mert Zágonban lakodalom van; az én édes anyám megy férjhez kövesdi Boer Ferencz uramhoz, a ki úrirenden levő jámbor és becsületes ember.

Lovas legények állottak az udvarház előtt, csupa farkas és rókatorkos mentékben és a csizmájuk szárába csontnyelű pisztoly volt, a lovak füle mellett bokréta, s a lovak jókedvűen tánczoltak. Az udvarbiró a magtár előtt felállította vala a mozsárágyukat, nem is egyet, hanem hármat, a béres-gyermekek ott kuczorogtak a disznópajta mellett, s várták, hogy milyen nagyokat fognak a mozsárágyúk puffogni. A nagyobb fiúk felmásztak a törökbúza kas zsindelyes tetejére, s onnan nézték, a mint jöttek Uzonból, Zaboláról, Lisznyóról, Hidvégről, Sepsiszentgyörgyről az úri vendégek.

A konyha előtt egész sokadalom volt. Tíz asszony is sürgölődött ott, mellesztették a libákat, pulykákat, forrázták a malaczokat, deberkékben hozták ki a kamarából a zsirt. Sok a vendég, sok étel kell. A bort füles agyag kancsókban előkészítették, de azok a kancsók nagyok voltak, s a jégverem ajtaja nyitva állott. A hűvös ital kell az uraknak.

Boer Ferencz uram reá veregetett a vállamra, s azt mondta, hogy szeressem őt, mert ő nekem jóakaró apám lesz és nem fogja velem éreztetni az árvaságot.

Nekem pedig, a milyen oktalan gyermek akkor voltam, megeredett szememből a könny és letörültem a dolmányom ujjával.

Miért is sírtam?

Való igaz, hogy nekem senki bántódásomra nem volt, szomorúságot sem okozott, mert mindenki kedvemet kereste. Boer Ferencz uram egy apró termetű, nagy sörényű szürke lovacskát ajándékozott, a melyik olyan jámbor volt, mint valami kezes bárány. Arra engem mindjárt reá ültettek - s lett volna okom, hogy vigadjak a zágoni lakodalomban.

Hanem a gyermek, gyermek; ki a micsodás természetű. Én soha sem nagyon örvendeni, sem nagyon búsulni nem tudtam. Azt tartom, hogy vajból van a szívem, olvadoz... olvadoz - aztán csodálatos módon újra megkeményedik.

Mit kerestem én a kert szögletében a komló között, mikor az udvaron a mozsarak durrogtak, mikor a leveles színben a czigányok muzsikáltak, s a középső szálában mindenki tánczolt? Miért feküdtem le a fűbe és miért jutott eszembe: hogy van egy szomorú kővár Fogarasban, annak a szomorú kővárnak van egy szűk kamarája, s ebben a szűk kamarában ül talpig vasban egy szomorú ember, a ki sohasem fogja meglátni az ő kicsi fiát, az ő régi nemesi hajlékát?...

Miért, miért nem, de jól tudom, hogy ez jutott az eszembe és hév könnyeket hullattam, míg a mozsarak durrogtak, míg a czigányok szárazfája sírt és kaczagott...

Ó Zágon, Zágon, gyermekkorom édes szép tanyája, be fáj éretted öreg mellemben a szív még most is! Ha még egyszer lehajthatnám a fejemet a mi kertünk selyemfüvére, ha még egyszer hallgathatnám a fán ülő rigó füttyét, ha még egyszer hallhatnám a békák kuruttyolását a tóban, s a kakas kukorékolását a kisebbik udvarban: akkor hadd szállna szememre az örök álom és temetnének azok közé, a kik velem egy vér, egy test voltak. - Zágon, Zágon, gyermekkorom édes szép tanyája, az az oktalan siró gyermek ott a te kertedben a komlók között nem tudta még, hogy e földi életben még a könny is édes, ha otthon hullatjuk, s nem a messze idegenben...

III. FEJEZET.

Kevés tudomány, sok prédikáczió, de az sem haszontalan.

Mikes Mihály bátyámuram felpakolta Ferkót, a maga fiát, s engemet az árva rokont, s elvive Kolosvárra, a hol híres iskolája volt a jezsuita atyáknak. A minémű kicsi tudománynyal beérték akkoron az erdélyi nemes urak, bizvást híresnek mondhatjuk.

Mert elsőbben is, minden világi tudomány hivságos és nagy mértékben hiányos. Isten előtt pedig a kevés tudományú és nagy buzgóságú emberek a kedvesek.

A jezsuita páterek nagy nyájassággal fogadtak minket, mert Mikes Mihály uramnak igen nagy tekintélye vala, mióta a római katholika valláshoz álla, mert tudnivaló dolog, hogy a jezsuita páterek úgy Erdélyországban valamint Magyarországban is azon fáradoztak, hogy a megtévedt juhokat megtérítsék.

Jámbor ő életük és kiváló ékes szólásuk hathatós példaadásul szolgált arra, hogy megszaporodjék a római katholika híveknek a száma.

Való igaz, hogy ki a micsodás hitet vall, a szerint boldogul, de ők a pogányok hitén levők sem kárhoztatandók, mivelhogy a setétségben bujdokolnak és tévelyegnek. Isten az ő nagy irgalmasságát megmutatja mindenkinek, a miképpen megmutatta nekem is a kolosvári jezsuita iskolában, mikor a tégla-köveken térdepelve buzgón imádkoztam hozzá.

Vala pedig egy hosszú, setét tornácz, mely felül boltozatosan meghajlott, s itt jobbra-balra szentképek a falon. A Sanctus Alojsius a virág szállal a kezében, az oltár előtt térdepelő Ignatius Loyola és Sanctus Antonius a kisded Jézussal a karján, és örök tüzek égtek az apró oltárok előtt, a kert felől pedig kerek ablakok, melyeken szines ablaküvegek, itt szürődött be a világosság.

Mikor ezen a tornáczon végigmentem, mindig összeszorult a szívem, s mindig észbe vettem, hogy a mi urunk Idvezítünk járván az életnek tövises útjain, hányszor megszomorodék az ő szívében, s mennyit kellett neki az irástudók és főpapok gonoszsága miatt szenvednie.

Mit tudott akkor a gyermek a földi Golgotháról, mely reánk vár e zarándoklásban?

Hanem az Úrnak, Jézus Krisztusnak örökpéldája fennragyogott és biztatott és megvigasztalt.

Mi pedig konviktorok ott tanultunk a kőházban, hol alacsony iskola-termek voltak, az ablakokon vasrács, a kertben pedig az almafákon énekeltek a madarak, s benn az iskolaszobában diákszó hirdette, hogy minémű czifra verseket írtak a pogány poéták, kiket értettünk is, nem is, de azért megtanultuk emberséggel, s ha a reverendissime pater felszólított, elmondottuk kétségbeejtő szaporasággal, s minden szombaton vetélkedtünk egymással: ki tud többet, s kinek kell az első padba ülnie.

Disputáltunk is nagy tűzzel, s ropogtattuk a diák-szót, mint a mogyorót, hanem a fejünkbe az igazi tudásból nem sok repült be, az a kevés is, a mi megragadt, útravaló pogácsának sem volt elég.

Ott voltak a Bethlen-fiúk is, két Ugron és két Apor, a kik nem igen jeleskedtek a disputácziókban, de annál inkább kitüntek a labdajátékban. A labdákat pedig tehén-szőrből csinálták és fölöttébb kemények és sulyosak valának, a kit avval tarkón csaptak, annak púp nőtt a fején, de azért a régi kedvvel tovább játszott.

A tisztelendő páterek is közénk állottak, s ők is megkapták a magukét.

Az ételben, italban nem nagyon válogattunk, mert azt ettük meg, a mit a konviktus konyhája feltálalt. Igaz, hogy nem volt inyeskedő gyomornak való, de az is igaz, hogy kevés volt. A konviktorok győzték etyepetyével, s a konviktus kertjében jóizű murok nőtt még pedig fölös számmal, oda is lelopakodtak - igazában szólva lelopakodtunk, s a murok nyersen is megehető, csak jó fog kell hozzá.

Ha az étel kevés volt, annál bővebben kijutott a penitenciából és prédikációból. A kollégiumnak külön temploma volt, oda jártunk mindennap kétszer. Reggel a reggeli misére, délután a vecsernyére vagy csendes ájtatosságra. A gyakortébb való hosszas térdepelés miatt a térdem megfájult, de a lauretomi litániát nagy lélekkel énekeltem, s a ministrálásból is kijutott a részem. Ez már mind diákul volt, s még a kisebb gyermekek is értették, mert magyar szót sem a templomban, sem az iskolában nem hallottunk.

Pater Ignáczius, a sovány, kékszemű, ékes beszédű beszélt néha sátoros ünnepeken magyarul, s ez nekünk valóságos ünnepnap volt, de mégsem nagyobb ünnep, mint a mikor Mikes Mihály uram egy szép napon beállított, s azt mondta:

- No fiúk, ma velem fogtok ebédelni és vacsorálni! - Minket belebujtattak az ünnepi köntösbe, s kiereszteттek a konviktusból. A kolosvári piaczon volt egy vendégfogadó, hova az idegen urak szoktak megszállani, ha a guberniumban valami dolguk volt. Bizony elég füstös, gerendás szoba volt a szála, láttam én annál Danczkában és Párisban sokkal czifrább vendégfogadókat is, de annál a tejfeles töltött káposztánál, a kit ott ettünk, soha jobbat nem tálaltak fel a fényes Páris városában sem.

Mikes Mihály urambátyám nagy jóakarattal nézte, hogy milyen éktelen pusztítást viszünk véghez a káposztában, bort is adott, s meghallgatta, hogy nótázunk, de examenre nem fogott minket, mert a maga példájából tudhatta, hogy plenus venter non studet libenter.

Az a tejfeles káposzta jobban megmaradt az emlékezetemben, mint a disputációk thesisei, pedig azok is szépek voltak, s a ki elsőnek került ki, az a papok asztalánál evett egy hétig, s meghizva jött vissza a mi sovány asztalunkhoz.

Kit előbb, kit később vittek haza a konviktusból. Volt olyan is, a ki csak az orrát dugta be, hogy otthon ne nézzék egészen tudatlannak. A nevét megtanulta lekanyarítani, s az neki egész életére elég volt a tudományból, mert azért akad irástudó szegény ember, hogy a jobbrenden levőnek a pennája legyen. Minden jóravaló faluban van pap és iskolamester, papirra veti, ha mi üzenete van az úrnak.

Kiből azután papot akartak nevelni, azt elküldötték Kolosvárról az erdélyi püspökhöz Gyulafehérvárra, a hol különféle tudományokban kiművelték, s akiből még több nézett ki, azt Bécsbe is elvitték a Pazman kardinális által alapított papi iskolába. De ez már a nagy ritkaságok közé tartozott.

Belőlem sem papot, sem tudóst nem akartak nevelni. Jó magam sem tudtam, hogy mire való volnék, mert az elmémben nem forgott semmiféle különös kivánság, ha az nem, hogy igen sokat szerettem volna tanulni, de nem igen volt kitől.

Egyszer beereszteттek a papok bibliothekájába, s ott a kezembe akadt egy könyv. A porból kapartam ki; arra ugyan nem vetett senki ügyet. Nem is volt tudós könyv, hanem verses história a «Murányi Venusról». Nem tartották istenes könyvnek, de mert könyv volt, oda került az is a bibliothekába. Hogy került, mint került, arról ki tudna számot adni. A szélét már az egerek is kikezdették, pedig a papiros ugyancsak sovány eledel.

Fölöttébb nagy örömmel olvastam el, s én nem tudom miért, de úgy megvidámodott tőle a lelkem. Micsodás szép nyelv ez a miénk, be nagy kár, hogy az iskolákban nem magyarul tanítják a külön-különféle tudományokat. A ki tudós, az nem ír magyarul, nem is beszél

magyarul, hanem a cselédekkel és asszonyokkal, ámbátor az asszonyok között is vannak elegen, a kik tudnak diákul.

Hanem erről már elég. A késő maradék megéri azt, a mit én nem érhettem meg, ha ugyan a világ ki nem fordul a sarkaiból, a mi nehéz dolog volna.

A kolosvári papok iskolájában töltött idő jó hosszura nyult. Kétszer volt csak alkalmatosság arra, hogy hazamenjek Zágonba, de hirt sokszor hallottam hazulról, mert zágoni, zabolai vagy más háromszéki urak elég gyakran látogatták Kolosvárt, s én nem mulasztottam el egy alkalmat se, hogy föl ne keressem és ne tudakozódjam az édes anyám felől.

Pedig valóképpen olyan voltam, mint a fészkéről kirepült madár, a kinek örök vándorlás a sorsa. Mit tudtam én, hogy mi vár reám. Mikor először kerültem haza, anyámasszony eldicsekedett velem, hogy milyen szép haladást tettem a diák tudományokban; az anyai szív minden szépet és jót reá lát a gyermekére. Bennem is már hires tanács urat látott az édes anyám, a kit idegen királyokhoz, császárokhoz küldenek.

Való, igaz, sok nagy úrhoz jártam, de tanács úr sohasem lett belőlem. Idegen országban is eleget bujdokoltam, de kevesebb tisztesség várt reám, mint a mire talán reá szolgáltam. Haszontalan minden panaszolkodás.

Elég az ahhoz, hogy utolsó látogatásom esett Zágonban, mikor már a bajuszom is serkedett, de a kollégiumot nem végeztem el.

Több rendbéli nagy változások voltak Zágonban, megint háborus hirek Erdélyországban és Magyarországban. A szászok behúzódtak a kő-falas városaikba, s még egy lakatot akasztottak a kincses ládájukra, hanem a magyarországi nagy változásokkal kevesebbet törődtek, mint a musttal, mely ebben az esztendőben nagyon olcsó volt. Annál jobban mozgolódtak a székelyek; az én mostoha apám is híve volt Rákóczy Ferencznek, kit odaát Magyarországon a legnagyobb és leglelkesebb magyarnak tartottak; de még inkább híve volt az én urambátyám Mikes Mihály, a zabolai gróf. A báróságot és grófságot a németek Erdélyországban szaporán osztogatták, voltak báró és gróf Bánffyak, gróf Pekryek, báró Aporok, gróf Csákyak, gr. Telekyek. Kaphatott minden jóra való erdélyi nemes familia, ha utána járt. Ez már így volt, de erről én most többet nem beszélek.

Utoljára voltam Zágonban - a mint említettem - sokat búcsálódott az édes anyám a háborus világ miatt, de legkivált azért, hogy az én sorsom is nagyon bizonytalan volt. Kardot még nem köthettem az oldalamra, hogy nyakamba vegyem a két országot s elmenjek szerencsét próbálni. Eszében járt az eszem. A ki az iskolából kikerül, s még nem tanult meg jól inni, s a vadászatban sem keresi egyetlen főbb gyönyörűségét, a bizony gyámoltalan ember.

Ott ültem a kertünk nagy almafája alatt egy őszi nap délutánján. Még egy árva levélke sem mozgott a fán, s a nap sugarainak sem volt már nagy ereje. A fejem felett vándormadarak szállottak; a fecskék kerengtek, búcsúztak - s nekem úgy tetszett, hogy a fecskék boldogságát, együgyű mivoltukat irigylem. Nekik két hazájuk van, s a levegőég nagy tengerében szálldogálnak... Elmennék én is velök, de hova, de miért? Hol van a második Zágon a világon?

Még a köny is ott rezgett a szememben, mikor lódobogás riasztott fel. A kanyargó országúton, mely a kertünk lábja mellett szaladt végig, tizenkét lovas vágtatott, mikor a jegenyesorba értek, meglassították a lovaikat - s én reá ismertem az első lovasban az én urambátyám, Mikes Mihályra.

Egyedül ő volt, a ki reám igazi rokon-érezéssel gondolt. Örvendettem is neki, elejébe szaladtam az udvarra.

- Készülj öcsém, mert viszlek Marosvásárhelyre!

Ennyit mondott, a többit aztán elbeszélte a vacsoránál anyámasszonynak.

- Inasnak viszem Kelement Rákóczy Ferencz fejedelem udvarába, a kit jövő héten ültetünk bele a fejedelmi székbe mi erdélyiek közös akarattal. Ángyom te ingyen se szomorkodjál, mert sehol olyan jó dolga nem lesz a te fiadnak, mint a Rákóczy uram udvarában. Iskolába megy oda, nem hadakozni, mert reá fér még a tanulás.

Édes anyám sirdogált és fájdalmas szívvel nézett reám. Marasztalt volna, de Isten tudja miért, engem elfogott nagy-erős vágyakozás. Melyik gyermek nem gondolkozik így? Tündérmesék töltik meg a gyermek-elmét, csupa királyfiú mindenki, és szin-arany vonja be még az ablakot is, márványnyal van kibélelve még az istáló vályúja is.

Valahogy úgy jött nekem, mintha Rákóczy Ferencz fejedelem aranyos trónusa mellett bársonyszék várna reám, s azon a bársonyszéken olyan puha ülés esnék.

Ó Zágon, édes szép szülőfalum bocsáss meg nekem, hogy olyan könnyű szívvel váltam meg tőled - hanem az édes anyám búcsú csókját még most is érezem.

Az pedig az utolsó-csók volt, s mikor letértünk a zágoni útról, vissza-visszafordultam, hogy lássam a zsindelyes tornyot, lássam a magas jegenyéket.

Akkor pedig a szél rázta a fákat, s a fák lombjai integettek, hivogattak:

- Ne menj el Kelemen úrfi, ne menj el! Nagy a világ, de Zágon a legszebb; sok helyütt lehetsz boldog, de sehol olyan boldog, mint Zágonban...

- Ne menj el Kelemen úrfi!

IV. FEJEZET.

Nemes inas-évek. Tündér-álom tele fényességgel.

Rákóczy fejedelem ő nagyságának az udvarába kerültem, még pedig Mikes Mihály urambátyámnak rokoni nagy-jóakarata útján, mert feles számmal voltak nemes úrfiak, a kik különös grácziának tekintették volna, ha a fejedelem udvarába kerülhetnek vala.

Igaz no, Teleky Mihály uram, a híres kanczellárius és Apor István uram, a gazdag erdélyi báró is tartott magánál nemes úrfiakat, de hogy azoknak milyen keserves életük volt, azt a késő maradék talán meg sem tudja soha. A históriában olvastam, hogy Robertus Carolus magyar király vala az első, kinek visegrádi palotájában a királyfiakkal egyivású nemes úrfiak nevelkedének; Sigismundusról is azt tartja a hír, hogy hasonlatosképpen tartott nemes úrfiakat az udvaránál, híres nevezetes Mátyás király sem zárta el az udvarát a tanulni vágyó nemes úrfiak elől, de már a többi uralkodók nem sok ügyet vetettek az ifjukra. Arról pedig kár is volna sokat beszélni, hogy mily nagy hasznokra van az ifjaknak a nagy emberek társaságában való tartózkodás, ha egyébért nem is, de azért, hogy színről-színre láthassák. Robertus Carolus király nem hálatta a nemes úrfiakat a kopóival a kopasz földön, nem is tisztíttatott velök csizmát, mint az erdélyi urakról tartja a fáma, habár ez sem ártott és árt ma sem az úri gyermekeknek - node erről elég ennyit.

Belső inassá lettem a Rákóczy Ferencz udvarában, kihez engem atyafiságos kötelék csatolt, ha távolról is megadatott nékem, hogy színről-színre lássam ő nagyságát. Ne csak akkor lássam, mikor szemet káprázta tó nagy fényességgel és ritka fejedelmi czeremóniával jelent meg, hanem a napnak több órájában.

Vala pedig akkor, mikor én először láttam őt, harmincz és egynehány esztendős, virágjában és egész szépségében. Néhai való nemes anyja, Zrinyi Ilona fejedelemasszonyról azt mesélik az öregek, hogy ritka szépségű asszonyszemély volt, irott kép sem lehetett szebb; s az a képmása, kit a sárospataki vár aszszonyházának a falára függesztve láttam ritkaszépségűnek mutatta. A mi fejedelmünk is hasonlított az édes anyjához külső másában. Mert csodálatos lelkes arcza volt. A szemében volt a lélek, soha én szebb, igazabb szemeket nem láttam. Ha ő reám nézett, nekem úgy tetszett, mintha a szívem-lelkem olvadoznék. Apai szem melegét, jóságát nem éreztem soha, ettől is megfosztott a sors, mint sok egyébtől, de a fejedelem tekintetében volt valami az apából. Éjszakai álmomban is láttam az ő tekintetét; nagy fényesség áradott felém, a mely belevilágított a lelkembe, s a meleg, mely abból kiáradt, beleköltözött a szívembe.

Mikor még a kolosvári papok iskolájában voltam, egy oltárképre emlékszem, azt sem tudom, ki pingálta, de a kép erősen megkapott. A Jézus Krisztust ábrázolta, mikoron nyájas arczczal hívta magához a kisdedeket. Nohát a Megváltónak a tekintete volt ilyen, én pedig kicsi gyermek voltam.

Vén fejjel bőséges tapasztalatok után írom ezt, s öreg szememből a fakó papírra húll a könnyem, mert most is látom az én jó fejedelmemnek az arczát, pedig most odafenn van a csillagok felett, s onnan néz reám.

Sokan voltunk a fejedelmi udvarban. Csáky László fia, két Eszterházy, egy Forgách, egy Zichy, de a sok közül, hogy melyiknek a fia, azt ugyan nem tudnám megmondani. Tömérdek udvari népség vette körül a fejedelmet, voltak czifra ruhás szolgálattevő inasok, a kik bért kaptak és különféle szolgálatokat végeztek. Sokat kaczagtunk a térdig érő bugyogójukon, a fodrozott hajukon, a csattos czipellőjükön. Ezek francziául beszéltek, s fölöttébb kényesek voltak. Németek is voltak a fejedelemaszszony kedviért, a ki német herczegnő volt, s igen

sokat adott a nagyúri származására. Czeremóniás is volt minden szava, s én nem hiszem ma sem, hogy egészen méltó lett volna a mi urunk nagy szeretetére.

Voltak aztán étekfogók, lovászok, peczérek; a konyhán való lábatlankodó vászon- és férficselédeknek a számát még az udvarmester sem tudta, s Marosvásárhelyt nem is volt akkora ház, hova az udvart be lehetett volna kvártélyozni.

Nekünk pedig nemes inasoknak volt czifra parádés ruhánk, ugyanvalóst magyar, mert a fejedelem szeretett ugyan francziául beszélni és sokat adott a külső fényességre, de azért szívvel-lélekkel magyar volt. Nekünk nemes inasoknak ugyanvalóst kevés dolgunk volt, s az sem olyan, hogy megszégyeníttetett volna. A parádés fejedelem látogatások alatt ott állottunk a magunk helyén, hetykén és kényesen hordoztuk a fejünket. A kit ajtónállónak rendelt ki a czeremónia-mester, az el nem mozdult az ajtó mellől, míg engedelmet nem adtak reá. Mindenikünknek volt külön szolgája, a ki a szállását rendben tartotta, a ruháját, csizmáját takarította. Az én szolgám egy zabolai székely fiú volt: *Bocz Andrásnak* hívták, s velem egy időben jutott az udvarba. Nagy móka volt András, be sokat megboszantotta a franczia inasokat, s nem is hivta őket egyébként, mint «most szőjj» komám.

Az egyiknek éjjel csirízzel szöszből bajuszat ragasztott az orra alá, s ezért magára vonta a franczia lakájok haragját.

A fejedelem pedig ezekről a dolgokról nem tudott semmit. A kinek száz meg száz szolgája van, az édeskeveset törődhetik velök.

Hat hónap úgy telt el, hogy egy szót sem szólott hozzám, elhiszem, hogy észre sem vett a többiek között. Csak a mikor elébe vitt Mikes Mihály bátyám, akkor szólított meg:

- Kedvvel jöttél uram-öcsém?

- Nagy kedvvel jöttem nagy-kegyelmes uram!

Aztán figyelmesen nézett reám és az arcza tele volt kegyes jósággal...

- A székely-szív nemesen dobog, tudom.

Ezt mondotta és a kezét nyujtotta nekem. Én ezt a kezet alázatos tisztelettel megcsókoltam.

Ezzel a csókkal jegyeztem el magamat neki az egész életre, vagy talán még azontúl is, mert úgy olvastam egy régi könyvben, hogy a pogány magyarok még a más világon is híven szolgálják uraikat. Való igaz, a pogányságból kifogytunk, de a régi jó szokásokból ne kopjunk ki.

Ételünk-italunk bőven volt a fejedelmi udvarnál, a köntös sem szakadott le rólunk, s már újat adtak helyébe; hópénzünk is pontosan kijárt, s arany életünk volt. Hogy a többieknek az volt-e, azon én nem törődtem. Ki a micsodás, úgy veszi az állapotját. A nyavalyás Korniss János hamar haza kivánkozott, mert neki kevés volt az úri módból, s az alsóbb rendűekkel is leült poharazni, a mi pedig nem illet az ő nemes inasi minőségéhez. Zsoldos Kálmánt nehéz betegség kényszerítette, hogy feredőbe menjen, azt sem láttam többet; egy másik inas társam (a neve már nem jut az eszembe) rossz lovat kapott, s e miatt való boszúságában haza szökött, de én azt hiszem, hogy a regula nem tetszett neki, mert éjjel koczkázni szeretett, s a fejedelem megdorgálta.

Micsoda igazságos ember volt a fejedelem és bölcs mérsékletű, azt legkiváltképpen Ónodon láttam a híres gyűlésen. Úgy is mondhatnám véres gyűlés, de én ezt nem írom le, mert a históriából a késő maradék eléggé megolvashatja. Mert ennek bele kell jönnie a históriába.

Én is ott állottam a fejedelmi szék emelvényének az alsó lépcsőjén, mikor a fejedelmet megtámadták a turóczi követek, s azt mondották, hogy nem sáfárkodik emberségesen. Jaj, micsoda zenebona támadt mindjárt. Hogy villogott a Bercsényi uram szeme, hogy zúgott a nagy sátor minden népe - és hogy dobogott az én szívem.

Mikor aztán megszólalt a mi Urunk, hogy megszakadt minden szó, reá nehezedett a szívre a félelem és szent aggodalom.

És micsodás öreg bölcseséggel szólott, micsoda fájdalmas vonás volt az arczán, a miért az ő tiszta szándékát a titokban ólálkodók be akarták szennyezni.

Soha életemben ennél megrázóbb jelenetnek nem voltam a szemtanúja, de olyan véresnek sem. Az urak felugráltak a helyeikről, kirántották a kardot, a turóczi követek elsápadva húzódtak vissza. Összegomolygott mindenki. Künn trombita harsogott, az ágyukat vonó szekerek dübörögtek, a testőrző sereg kapitányának recsegett a hangja. A sátor bejáratánál ijedt kiáltozás támadt:

- Hol a vezérlő fejedelem!

- Ne támadjanak! A fejedelem él, csak az árulók lakolnak! - ordítá Bercsényi Miklós, kinek a kardjáról csepegett a vér.

Aztán a szolgák kivitték a holttesteket, a sátor fövenyét poronddal hintették be - s a gyűlés kikiáltotta Rákóczy Ferenczet vezérlő fejedelemnek.

Dobok repedeztek, trombiták harsogtak, az ónodi tábor lakodalmas néppé változott át.

Tábortüzek gyúltak ki este, kuruczok heverésztek mellette. Tánczolt és vivátozott mindenki.

Nagy nap volt ez, s nem akadt olyan, a ki szívből nem örvendett volna annak, hogy a mi urunkat felmagasztalta a nemzet nagy szeretete.

Én is tánczoltam, s a fejünk felett fényesebben ragyogtak a csillagok. Szidtuk a németet, éltettük a magyart, s álmodoztunk arról a Magyarországról, a mely Hunyadi Mátyás korában volt, s arról az Erdélyországról, a melyik Bethlen Gábor idejében volt.

Ha pedig most gondolok vissza arra a napra, bölcsen belátom a mai érett elmémmel, hogy vannak mámoros pillanatok az életben, mikor szemünkre a reménység reá borít rózsaszínű fátyolt, s azt mondja:

- Álmodjál miattam, s higyj el mindent vakon. Ha látod az örvényt, attól se riadj vissza, csak lépj bele. Ez a sorsnak a rendelése, ezt ki nem kerülheted.

Igen bizony, mert a Rákóczy Ferencz dicsőséges fegyvere győzött minden felé. Balogh Ádám a császár testőrző hacsérossait is megkergette; a labanczok égő házainak parázsával süthettek a kuruczok szalonnát. Battyán, a vak, Eszterházy Antal, Bercsényi, Bezerédi kurírjai szaladtak mindennap, s hozták a hireket a Dunántúlról, a Morva-földről. A franczia követ küldötte a pecsétes leveleket Párisba a királyhoz. Mind csupa jó hír volt, s a mi urunk fejedelmünk arcza gyakortébb volt derüs, de mindig nem.

Miért nem? Akkor csodálkoztam rajta, most ha vissza gondolok, belátom, hogy miért nem lehetett az. Nem volt mellette sem a felesége, sem a gyermekei. Egyszer jött el a kegyelmes asszony a tokaji várba, de akkor is csak rövid ideig maradott. Azt beszélték a kiséretében levők, hogy esküvel kellett fogadnia, hogy nem marad rebellis férje mellett.

Micsoda nagy keserűség lehet az a szívben, ha kiket az Isten egymás vigasztalására rendelt, azok nem maradhatnak egymás mellett...! Micsoda más asszony volt a mi fejedelmünk édes anyja, a dicső Zrinyi Ilona, a ki fölkereste bujdosó urát, Thököli Imrét, s eltemette magát az idegen világban. De igaz is az, nincsen párja a világon a magyar asszonynak - no de az erdélyinek még kevésbbé.

Valóképpen ez nem is tartozik ide, de te kedves olvasóm, megemlékezzél arról, hogy a vén embernek el szokott járni a szája is, a pennája is. Nekem édes gyönyörűség reá gondolni a nagyobbik és a kisebbik hazámra.

V. FEJEZET.

Egy szomorú éjtszaka.

A fejedelem alól a trencséni csatában kilőtték vala a lovat, egy másik golyó őt is érte. A kuruczok megfutamodtak, s a tábor tele volt a rémhírrel, hogy oda van a fejedelem, immár szaladjon kiki a merre lát, mert vége a magyar szabadságnak.

A hír olyan, mint a papiros sárkány, a szél ide-oda ránczigálja, a fonál elszakad, s akkor aztán viszi magával fel az égig.

Nem halt meg a fejedelem, csak megsebesült, s úgy hozták haza. A futni akarók visszatértek, s a kommandánsok kihirdették, hogy Isten jósága megtartotta a fejedelem életét, nincs semmi baj, azt is hozzá tették, hogy a franczia király pénzt küldött, s fegyver meg puskapor is van bőviben.

A micsodás változó az emberek természete, olyan a reménység is. A fejedelmi udvarban ezer féle dolgot rebesgettek. A franczia inasok azt mondották a mi szolgáinknak, hogy ezentúl nem lesz úgy, mint eddig volt. Vége a jónak, következik a rossz; hosszú volt a farsang, de még hosszabb lesz a bőjt.

De mit törődtem én ezen. A ki pénzért szolgál, az pápaszemmel nézi urának a zsebét, az erdélyi nemes ember senkit pénzért nem szolgál, hanem emberségből és becsületből.

Megadatott pedig nekem a szerencse, hogy egy éjtszaka ott virraszthattam a fejedelem ágya mellett. A kamarásnak hirtelen dolga akadt, és én mindjárt ajánlkoztam, hogy pótolom a helyét. Dolga ugyancsak nem akadt a betegápolónak, nem is egyébért volt szükség, csak azért, hogy egyedül ne legyen.

Ott állottam az ágy lábánál, s hallgattam a beteg fejedelem lélegzetvételét. A ház, kiben feküdt, alacsony, boltozatos volt, mobilia sem volt benne sok, mert a háborus időkben, kit a hol elér a sorsa, ott szenved vagy pihen.

Ha csak egy ital vizet kért volna tőlem, be jól esett volna az nekem, hogy szolgálhatom.

Egyszer bejött az udvari orvos, látta hogy alszik, nem költötte fel.

- Meggyógyul úgy-e doctissime? - kérdeztem tőle.

A kis vörös ember reám nézett és mosolygott.

- Amice, nem minden seb halálos.

Ezt mondotta és kiment a szobából.

Nekem pedig valami szomorúság szállott a szívemre. A mint úgy óra telt óra után - elgondolkoztam, hogy micsoda gyarlóság a legdicsőbb embereknek is az élete. Imhol egy buta golyóbis megölheti vala a mi jó urunkat, s hiába való volna az ő sok birtoka, vára, ármádiája, mi pedig az egész ország maradnánk szomorú árvaságra. A közrenden levőket ápolja gondos, szerető kéz, a mi nagy urunk pedig reá van bizva idegen, gyámoltalan kezekre.

Ilyesmiket gondoltam, mert engem már a jó Isten arra teremtett, hogy minden dologban meglegyen a magam kicsi gondolata. Hát egyszer csak hangokat hallok ágy felől:

- Legyen közöttetek egyesség, Miklós!... Egyesség nélkül nincs szerencse!...

Ezt mondotta a fejedelem álmában. És ebből megvilágosodott előttem sok minden, a miről csak rebesgetni hallottam. Azt hallottam, hogy a brigadérosok között sokféle torzsalkodások

vagynak, Bercsényi uram nagy auktoritása és türelmetlen nehéz természete miatt nincs békesség, s a milyen jó hadi emberek egyébként, a tanácsban összekülönböznek; rangkórság nyavalyája bolygatja őket, s ha a mi jó urunk nagy bölcsesége és önmérséklete nem volna - eddig is sok baj lett volna.

- Ne mondjátok, hogy hűségében megtántorodott Ocskay, nem hiszem... nem akarom hinni... küldjetek pénzt Lengyelországba posztóért, ne legyenek rongyosok a kuruczok, az én vitéz katonáim... Csúfság volna a rablás... magyar vért ne ontsatok!... Üsd a rézdobot, fújd a kürtöt, ni szalad már a jobb szárny. Elég... elég!...

Visszafojtott lélegzettel hallgattam az álmában beszélő fejedelemnek minden szavát. Úgy szerettem volna lehajolni a kezéhez, mely az ágyról lelógott és megcsókolni. Rólunk gondoskodik még álmában is...

Igen, igen te jó fejedelem, te nem akartad, hogy a kurucz rongyos legyen, hogy raboljon, nem akartad, hogy magyar vért ontsanak...

Pedig mennyi magyarnak a vére omlott ki öt esztendőnek alatta, annak csak a Mindentudó a megmondhatója.

Éjféltájban lehetett, hogy az álom engem is kerülgetett. Nem ültem le a fal mellett levő faragott ládára, csak néztem merőben az olajmécses pislogó szeme közé. Azt hittem a mérhetetlen távolságból egy kémlelő szem néz reám: hogy ébren vagyok-e, teljesítem-e a kötelességemet?... Ó sokszor láttam később is ezt a kémlelő szemet a nappalnak fényességében és az éjjelnek sötétségében, nem remegett soha a szívem, az itélőszék előtt megállottam.

Nem győz le az álom, nem akarom, hogy legyőzzön. Kopogtattak halkan az ajtón.

- Ki az? - kérdeztem.

- Kurir. Sürgős ügyben. A fejedelem ő nagyságával kell beszélnem!

- A nagyságos fejedelem alszik.

A szóváltás halkan folyt, de a fejedelem fölriadt.

- Ki beszél itt?

- Én vagyok nagyságos jó uram, Mikes Kelemen.

- A székely fiú!... Ismerlek...

- Hol a kamarás?

- Tőle kértem, hogy ma éjtszakára én lehessek itt. Bocsánatot kérek vakmerőségemért, nagy jó uram.

- Valaki keres? Más hangot is hallottam, mint a tiedet.

- Künn egy kurir vár.

- Ereszd be, fiam!

- De nagyságos uram...

- Az ország dolga az első.

A kurir pecsétes irást hozott. Az irásban pedig nem jó hír lehetett, mert az én uramnak elsápadt az arcza, és kebeléből nehéz sohajtás szakadott fel.

- Jól van. Elmehetsz - mondotta a kurirnak s újra elővette az irást. Megfeledkezett róla, hogy ott vagyok, félig magában, félig hangosan beszélt:

- Nem lesz jó vége!... Ó hogy nem lehet jó vége!... A tűz szikrája beléhull a szivekbe és az egyéni érdek megfojtja a haza érdekét.

És az én jóságos uram szeméből kibuggyant egy könnycsepp. Nem látta azt más, csak én. Úgy rémlett, mintha a szivembe hullott volna. Égette a szivemet.

- Nagyságos fejedelem! - szólaltam meg, azt sem tudtam, hogy mit akarok mondani, csak úgy magától jött a szó ajakamra...

Rákóczy Ferencz eltette az irást, könyökére hajtotta fejét, s egy darabig maga elé nézett.

- Kelemen, nem vágyódol-e haza apádhoz? - kérdé szomorú, komoly hangon.

- Nekem nincs édes apám. Kegyetlen halállal mult ki Fogaras várában.

- Igazad van. De él anyád - és otthon jobb, mint a tábori életben.

- Hadd maradjak itt, nagyságos jó uram.

- Szereted itt az életet?

- Szeretem.

Aztán sokáig hallgatott. Az olajos mécses serczegett, künn pedig az őr lépése koppant egyet-egyet.

- Én is voltam boldog gyermek! - tünődött magában - Munkács várában ágyúdörgés mellett játszodtam gyermek-játékaimat és anyám... ó az én dicső anyám oly nagyon szeretett... aztán elszakítottak tőle... a szívemet ki akarták tépni, köntösömet idegennel cserélték fel, de a mit Isten rendel, annak be kell következnie... Eredj aludni fiú! Már szürkül az ég!... Eredj aludni!

Engedelmeskedtem, de a reggel nyitott szemmel talált a farkasbőrrel leterített lóczán. Kívántam, bár az Isten engem valami csodálatos nagy erővel és hatalommal áldana meg, hogy az én jó Uram keresztjét levehetném a válláról, s hordoznám magam.

Nem adnám oda senkinek, mind magam hordanám.

Ettől az éjtszakától kezdve forrottam én össze az én jó urammal. Kicsiny csolnakomat oda kötöttem az ő nagy hajójához, merre őt viszik a haragos hullámok, hadd vigyenek engemet is.

Örvendeni fogok az ő örömén, szomorkodni fogok az ő bánatán. Nem mondottam senkinek, nem mondottam neki sem; mit tudja azt a mindenség összes fűszálait éltető nap, hogy mi a neve a férgeknek és faleveleknek?... Ilyen kis falevélke akartam lenni, melyet az ősz nem hervaszt el, a szél nem tép le, zuzmarával befedett a tél, de ott hagy a fán, melynek éltető nedvessége táplálja.

- Az Úrnak szent akaratja légyen evvel a szándékommal - mondottam akkor.

- Az Úrnak szent akaratja volt az én szándékommal - mondom most.

VI. FEJEZET.

«Menjen haza kegyelmetek!»

Össze-vissza kavarodik minden a fejemben. Ha úgy sorjában összerakosgatom az emlékeket, bizony érezem, hogy itt is, ott is hiányzik valami. Egy-egy név esett ki a fejemből, mintha a tábláról letörlik a számot. No de nem baj, jó is, ha az ember felejt, mint a vén czigány mindennap egy nótát, a keze is reszket, a húrok sem engedelmeskednek.

Csupa szomorú emlékek úgyis.

A háború nagyon elhúzódott, s mint a hosszú prédikációba, hát ebbe is beléun az ember. A földeket nem szántották, nem is termett az, a vásárokra nem járhattak a békességes polgárok, a pénzt bezárták a ládafiába, az nem forroghatott. Az adó sem folyt be, mert nem volt honnan befolyjon. Hol a kurucz parancsolt, hol a labancz egy-egy vidéken, s a fejedelem drága klenodiumait vetette zálogba, hogy kijuthasson a katonák zsoldja. Való igaz, hogy voltak számosan olyanok, a kik magyar nemesi becsületből szolgáltak, de azok sem győzték már költséggel.

Veszedelmes nyavalya tört ki a táborban s az országnak egyéb vidékein is. Hiába akarta a mi jó urunk, hogy a kurucz ne legyen rongyos, bizony volt köztük elég rongyos.

De miért is hánytorgatom fel mindezt?

Nem jöttek-e a követek az idegen országból mind biztató hírrel? Egyiket küldték a francziák, másik járt az angol királynál, a harmadik Lengyelországból jött. Mind csupa igéret, mind csupa nádmézes szavak. Mi olcsóbb renden levők hirtelen neki bizakodtunk; s a brigadérosok gyakortébb összegyülekeztek a fejedelem szállásán. Ott aztán bezárt ajtók mögött főzték a hadi praktikákat.

Hallám Bercsényi uramtól, a mint mellettem haladt vala el Bezerédi urammal:

- A poklokat is megforgatjuk, ha kell, de nem alázkodunk meg a német előtt.

Súlyos, nagy szavak voltak azok, de hírül hozták ugyanezen a napon, hogy Ocskay uramat három hadnagya álruhában, mikor éppen javában mulatoznék labanczczá lett czimboráival, elfogta és Újvárba kisérte. Ott mint közönséges árulót tömlöczbe veték és fejét vevék. Nótát is hallottam később erről az esetről.

Ekkora nagy gyalázat esék meg avval a büszke rátarti emberrel, ki való igaz, hogy jeles hadi ember vala, de egyébként kétséges karakterű és nagy gonoszságú ember, milyenekről a franczia románokban olvastam hihetetlen történeteket.

Ez hát úgy volt, s azután összébb-összébb húzódott a karika, valamint a tóba vetett kő is eleinte nagy hullámokat vet, aztán mind kisebb lesz a víz fodra: azonképpen a mi reménységünk is apadt.

Hiába való volt több rendbéli proklamácziónk, és ékes felhívásunk, kiket a fejedelem szét küldött a felvidéken. Erdély sem mozgott, a felvidék is csendes maradt. A pestis nyavalya pedig nagyon pusztított. Ezt a nyavalyát a nyári nagy hévség mérgessé tette, a nyavalyába esőknek a hasa megpuffadott és a testét szederjes-kék foltok verték ki és éktelen nagy szomjúság gyötörte őket. Ha pedig a beteg valamit, ha csak tiszta víz volt is az, magához vett, azt nyomban kiadta. Úgy nem tűrt meg semmit is a gyomor.

Ez a nyavalya pedig engem is kerülgetett, de jó sok szilvapálinkával elejét vettem a bajnak, a szolgám pedig a hátamat eczetes ruhával erősen súrolta. Ettől-e vagy mitől, de megmaradtam.

Elsőbben is a Mátra tövében voltunk rövid ideig, de sokáig nem maradhattunk, mert mindenütt nyomunkban voltak a császáriak; mind feljebb húzódtunk, valakik erősen bizonytalanok a maguk dolgában.

A hány lépést pedig északnak tettünk, annyival kisebbedett a mi hazánk.

Alig volt nap, hogy ne hozták volna hirül egyik- vagy másik szabad csapatnak a titkos eltávozását.

Azt sem kérdettük már, hogy hova, úgy is tudtuk.

A mi jó urunk nagyon kedvetlen volt. A traktákra küldött uraknak meghagyta, hogy ő a békességet kívánja, de abból semmit sem engedett, hogy a puszta igéretre nem ad semmit. Kivánta, hogy az idegen országbeli fejedelmek jót álljanak, biztosság okából, mert a micsodás nagy igéreteket eddig a bécsiek tettek, ugyan valóst keveset vagy éppen semmit sem váltottak be. Mindég is ilyen dib-dáb játék volt náluk a szó, legkivált pedig, ha azt nekünk magyaroknak adták.

A mostani eszemmel másképpen gondolkoztam volna, de akkor még gyermek-ember voltam. Azt hivém, hogy a mi nagy urunk csak egyet toppant, s mindjárt ármádiák nőnek ki a földből. Vagyon neki atyjafia Lengyelországban, Oroszországban, Francziaországban, a maga familiája is nagytekintetű, a felesége familiája is nagytekintetű: hát valahogy csak boldogulunk.

De ne bizakodjék a magyar soha másban, csak magában, mert bizony megcsalatkozik.

Immár mi nehány hét alatt tízszer is változtattunk stációt, s nemhogy szaporodott volna, de fogyott az ármádiánk. Kassa mellett már csak félezer ember volt a mi urunk mellett, a többiek elszórva táboroztak ki ott, a hol tudott. Bercsényi uram Kis-Szebennél várta a lengyel csapatokat, s erősen biztatta a mi urunkat, hogy rövid napok alatt megjavul az állapot.

De bizony nem javult meg.

Ekkor tájban történt, hogy Kőszeghi Pál uramnak, a Bercsényi titkárának árva leánykáját, Kőszeghi Zsuzsikát először láttam. Hét vagy nyolcz esztendős lehetett. Kicsi, eleven, vidám portéka. Bercsényi uram egy öreg asszony gondjaira bizatta néhai való hűséges emberének az árváját, kit mind közönségesen szeretének, merthogy egész nap énekelt, s a komoly hadi férfiak is meg-megcsipegették az arczát.

Nekem is gyakortébb ült az ölemben, s felettébb örvendett, ha meséket mondottam neki, olyan meséket, a milyeneket oda haza Zágonban hallottam volt még gyermekkoromban. Nem is hiszem én, hogy a világ valamely más vidékén annyi és olyan sok szép mese meg nóta teremnék, mint a székelyek földjén. Én édes tündér hazám, hányszor jutsz te még az eszembe!...

Elég a, hogy a kis Zsuzsika elnevezett engem a «mesélő bácsi»-nak, s mi szépecskén megbarátkozánk. Legkivált pedig a «Veres tehén» meséje tetszék neki, meg a bohókás táncznóták, mert akár akartam, akár nem, hát megfogta a kezemet és reám parancsolt:

- Most tánczoljunk!

És mindig a mennyasszonytánczot akarta eljárni.

Ha pedig a sarkantyus csizma volt a lábamon, akkor pengetnem kelleték, mert az neki módfelett tetszett.

Haj,... haj, be szívesen eljártam volna vele a mennyasszony tánczot később... jóval később. Hanem arról ne beszéljünk még, mert csak baráttáncz lett belőle, s a barna ábrázatú muzsikásoknak sem kellett a vonót keresztbe fektetniök.

Tánczoltatott minket a balszerencse, mi pedig jártuk nagy szomorkásan.

Kiszorultunk a hazából. Egy darabka föld sem volt már a miénk, hanem ha az a darab, a hol Károlyi Sándor uram, a Rákóczy generálisa szőtte-fonta a békesség fonalát, nekünk ugyan a nyakunk köré, másnak talán a javára, de erről jobb nem beszélni, másnak fájjon a feje tőle, ne nekünk.

Mikor a Kárpátok tulsó felén, mely Lengyelországra néz, alá ereszkedtünk, bezzeg hogy nem forgott meg az elmémben: hogy ezt az útat többé nem tesszük meg soha visszafelé: az én jó uram sem, én sem.

A kopasz törzsű fenyők tűlevelei rezegtek, a bérczi sas fenn kóválygott a levegőégben, s az aér csupa balzsam volt. Ó be szép ország ez, s legkivált szép azért, mert a miénk - vajjon a *miénk-e* igazán?

A lesz hát, a miénk lesz, mert a lengyel urak jó barátai a mi urunknak, az orosz császár is parolázik vele, Lajos franczia király sem hagyhatja a csávában az ő szövetséges társát. Már akármit főz is ki Károlyi uram Pálffy Jánossal, mi ide nagy diadalmasan vissza jövünk, s akkor megváltozik minden. Reá tesszük a mi fenséges urunk fejére a koronát, s magyar király lesz abból, a ki ugyancsak méltó a koronára.

Ezeket gondoltam, ezekről álmodoztam én akkor, ezelőtt éppen ötven esztendővel.

A rongyos kis lengyel falu, a hol először szállottunk meg, soha olyan fényes vendégeket nem látott, hacsak nem akkor, mikor Sobjeszki János, a nagy vitézi fejedelem oda nem jött vadászni medvékre, mert medvék jócskán voltak a rengeteg erdőkben.

A kastély már omladozott. A falait át lehetett ugrálni, hanem a kertje még mindig szép volt. Különféle idegen országból ide hozott futóbokrok, poma-gránátok, vastag, húsoslevelű egyéb növények voltak ott, milyeneket én a versaillesi kertben láttam, hol az agyafúrt franczia kertész a fákat is megborotválta, hogy mind egyarántúak legyenek. Nekem ugyan nem tetszett, de voltak sokan, a kiknek nagyon tetszett.

Ebben az omladozó királyi kastélyban fogtunk kvártélyt. Egy kis kamarában hárman szorultunk össze, csupa nemes úrfiak; vánkosunk is a magunk kucsmája volt, s a borból sem jutott több, mint fél ejtel hármunknak, no de nem is kellett több, mert olyan savanyú volt, mint a káposztalé.

Nem törődtem azon, hogy a többiek mit mondanak hozzá, nekem ugyan nem volt panasz-szavam. Hanem, hogy a mi jó urunk arczáját derülni nem láttam, az nagyobb baj volt nekem.

Ide is eljöttek a kurirok hol Magyarországból, hol egyébünnen, s az elszalasztott szavakból rakosgattuk össze, hogy mi vár reánk.

Így tudtuk meg, hogy Károlyi uram a majtényi mezőn lerakta a fegyvert és megkötötte a császáriakkal a békességet. Az ő lelkén száradjon: ha jól cselekedte-e vagy rosszul, annak a megitélését sem akkor, sem most nem bizták reám. A mi urunktól függött, hogy elfogadja-e vagy nem. Ha elfogadja vala, mi nyomban felszedtük volna a sátorfáinkat, s megtettük volna az útat visszafelé, de a mi jó urunk nem fogadta el a maga személyére. Ő tudta, hogy miért, s a micsoda bölcs és megfontoló ember: jól cselekedte.

Hanem minket mind, a kik ott voltunk mellette a lengyel földön, egy napon - éppen pénteki nap volt - összedoboltatott, (mert rend volt mindig az ő udvarában) s így szólott hozzánk az ő szép, komoly, becsületes hangján:

- A környülállások nem szerencsések, édes híveim. Én néktek megköszönöm a hozzám való eddigi hívségeteket, de útjába állani boldogulásotoknak nem akarok. A békesség meg van kötve. Mindenki haza mehet, s régi állapotjában élhet, az amnesztia fedezi védőszárnyaival.

Titeket nem köt esküszó, mint engemet. Az én sorsom bizonytalan immár, fordul-e jóra vagy nem, annak csak Isten a megmondhatója. Reátok várnak szerető karok: a fiatalabbra apa, anya, az idősebbre feleség és gyermekek... Menjen haza kegyelmetek, én áldással eresztek el mindenkit...

Ó mikor én ezeket a szép szavakat végig hallgattam, hogy megeredének könnyeim. Hullottak, hullottak, mint az eresz aljáról húll az esőcsepp sűrűn.

Ki mit mondott, ki mit gondolt, nem törődtem, hanem megfogtam a fejedelem köntösének a szélét és csókoltam...

- Soha... soha... Csak a sír választ el tőled én édes jó uram! Soha... soha... csak a sír!...

És aztán csodálatos jó kedvem támadt, talán soha világéletemben olyan jó kedvem nem volt, mint akkor.

Megteljesedék a szívem örömmel, mikor láttam, hogy nemcsak magam maradtam ott, hanem még sokan. Igen bizony, késő maradékai a magyar névnek: mi mindnyájan azt vallottuk:

- Soha... soha! Csak a sír választ el tőled minket, mi édes jó urunk.

Nekem pedig akkor éjjel csudálatos álmom volt. Egy öreg embert láttam, a ki a tenger partján ül, s nézi a messzeségben a vizet, mely kinyujtózik sziklaágyában messze... messze... A távolságban vékony füst száll fel a levegőbe, s az öreg ember szeméből folydogál a könny... Ez az öreg ember pedig Ulixes volt, kiről meg vagyon írva a görög poéta könyvében, hogy tíz esztendeig harczolt Trója városánál, tíz esztendeig bolyongott a tengeren - és epedezett a szíve a hazájáért - és azután meglátta.

Vajjon ilyen lesz-e az én sorsom is?

VII. FEJEZET.

A bolyongás kezdődött.

Hogy mit izent a muszka czár a mi jó urunknak, arról mi alsóbb rendűek nem sokat hallottunk, hanemha a követségi iródiákok meg a szolgák szavaiból. Nagy hatalma volt a császáriaknak, s a mi jó urunk kiforgattatván mindenéből, kevés jó barátra számíthatott. Mert jól mondja a diák példaszó: ha béborul feletted az ég, egyedül maradsz a magad bújával, bajával.

A lengyel urak tutélája sem volt megbizható, az a kisded birtok pedig, a mi a Rákóczy Ferenczé volt Lengyelországban, annyi embernek (mert még mindig egynehány százan valánk) megélhetést nem adhata.

Ismét csak felszólítá a mi jó urunk a magyar kiséretet, hogy a kinek kedve volna, menne most haza, míg erre alkalom nyilatkoznék. Sem zokon nem veszi, sem meg nem szomorodik miatta, de sőt javalja.

Így aztán fölkerekedének többen, nagy könnyhullatással a fejedelemtől és tőlünk elválának, de esküszóval fogadták, hogy mihelyt a fejedelem zászlaját újra kibontja, mind az utolsó szál emberig melléje állanak.

A fejedelem szép homlokán pedig felhő borongott, s az ajka szélei megrándultak. Nagyon keservesen esett neki a búcsúzás. Elgondolta, hogy azok haza mennek, neki pedig se országa, se hazája; azokat gyermekek, hűséges feleség, ősi fészek várja, neki pedig nem adatik meg egyhamar, hogy láthassa a feleségét s a gyermekeit.

Akkor este én voltam soros a hálókamarájában, s holmi tréfás történetet mondottam el Zay uramról, kinek a lengyel egerek a csizmájába fészkeltek, mikoron pedig felhúzta volna a csizmáját, éktelen sivalkodást vittenek véghez, Zay uramat pedig a földről locsoltuk fel, úgy holtra ijedett...

Az én jó uram elmosolyodék, s azt mondá:

- Immár nemsokára a lengyel egerektől is búcsút kell vennünk, fiam. A bujdosónak nincs maradása.

- Hova megyünk? - kérdeztem tőle nagy alázatosan.

- A francziák országába.

- No az jó lesz, régóta vágyakoztam oda.

Reám nézett csodálkozva.

- Változatosságra vágyakozik az elméd, fiam!

- Nem azért, hanem a franczia könyvekért.

- Értesz a nyelvükön?

- Egy némely szavukat ellesegettem az udvarnál. A lakájok voltak az első mestereim. Aztán olvastam is, de kicsit.

- Szép nyelv a francziáké, az első Európában, nemcsak a nyelv, a nemzet is az. De olyan szép igyekezetű fiúnak, mint te vagy, hamarább volna odahaza előhaladásod.

- Hasznos, szép ismeretek előbbre valók minden haladásnál, az én elmémnek pedig nincsenek nagyralátó szándékai.

Látta, hogy a hazatérés nem jár az eszembe. Ó be kegyes is volt hozzám minden időben. Nem is nézett idegennek, hanem mintha családjabéli lettem volna.

Hanem abban igaza volt, hogy a lengyel egerektől nemsokára búcsút kell vennünk. Azok bizony nem értek rá, hogy Zay uram másik csizmájába is fészket rakjanak, mert Zay uram a mester-gerendába két szeget vert, s minden este oda akasztotta fel a csizmáját. Én aztán lopva egy macska-kölyket tétettem be a csizmájába a szolgámmal. No ezen is sokat mulattunk. Akárminémű nyomorúságban legyen is az ember, nevetni szeret, úgy a magas állásban levő, mint a közrendű.

Egy atyámfia, a Zeyk-familiának oldalágából való, minden este a nyakamra járt ebben az időben. Állhatatlan elméjű ember volt, s beléúnt a lengyel medvék kergetésébe, s panaszkodott, hogy a rókamállal bélelt mentéje is szakadoz már s újat nem kaphat, az ital miatt is elégedetlen vala - nohát ez az atyámfia minden este a nyakamra járt, s így beszélgetett:

Nagy okos emberek sem tartották bűnnek, ha a császár hűségére állottak, nekünk sem válnék szégyenünkre. Mert a micsodás állapotban most van a mi fejedelmünk, abból ugyan ki nem rántja a franczia király, a ki eddig nagy summa pénzzel adósa a mi urunknak, de mint a rossz adós, csak szóval tartja... Legyen neked is eszed, Kelemen, menjük együtt haza. Bolond lágy szíved van, de a lágy szív nem elég ahhoz, hogy belőled hamarosan kamarás legyen, de ha lennél is, mi hasznod belőle, ha a kamara üres, egyebed úgy sem lesz a rajtad valónál, s egykét haszontalan könyvednél. Jere haza velem! A micsoda tanult ember vagy, királybiró vagy főispán lesz belőled vagy elvisznek a kanczelláriához, a guberniumhoz, s nagy urat csinálnak belőled. - Az okos ember arra néz, hogy hol mehet előbbre, s promóczió nélkül nem veszteget a szolgálatát.

Ezeket mondotta és még sok egyebet, nem is egyszer, hanem sokszor. Én őt csendes elmével hallgattam, nem is vettem tőle rossz néven. Ő nyilván azt akarta, hogy ne egyedül, hanem másodmagával menjen vissza Erdélybe.

- Igazad van neked, atyámfia - mondám neki - itt már semmiféle promóczióra nem számíthatunk, hanemha a bujdosást nem nézzük annak. Jól is cselekszed, ha elmégy, mert a szíved kívánja. Engem pedig ne hivj, mert én nem megyek. Nekem furcsa természetem van, szeretem az idegen országokat, embereket, szokásokat. Mintha a czigányvér vagy vándorkomédiásvér volna bennem. Én akár a világ végeig elmegyek. Nem kell nekem promóczió sem, a mindennapi kenyér, s a viselő köntös elég nekem.

Még sok ehhez hasonlót feleltem neki és csak kicsibe mult, hogy őt nem tántorítottam el a menő szándékától.

Ő aztán tizenötöd magával elhagyott minket, mi pedig a szekerekre akkor rakattuk fel a holmijainkat, ökröket és lovakat vásároltunk, mert a fejedelem kiadta a parancsot, hogy megyünk új hazába... Úgy van, úgy,... mióta hátat fordítottunk a réginek, csak új hazáról álmodozhattunk.

Lakott az erdőben egy jéghideg forrásnál egy öreg, nagy szakállú remete, a ki minden gyógyító fűnek ismerte a csoda erejét, s kiről a babonás lengyel jobbágyok azt tartották, hogy a jövendő dolgokat is tudja. Én ebben Tamás vagyok. Ez az öreg remete egy vadászatunk alkalmával azt jósolta nekem, hogy hetven esztendőket élek és nagyon elhizom, de a vagyonom elfér egy tarisznyában, a mit a hónom alá foghatok.

Akkor kaczagtam, de most elhiszem, hogy okos ember volt az öreg remete. Ha két pár csizmám volna, egy párt neki ajándékoznék most háladatosságból, azt ő is elbirná a hóna alatt, s nem mondhatná, hogy gazdagabb nálam.

No de a mi jó urunknál volt-e gazdagabb ember Magyarországon, de még egyebütt is? Hát a római császár, Carolus Quintus nem volt-e jó módú ember, kiről a história fentartotta, hogy országában a nap soha sem nyugszik le, s mégis porrá vált, mint a zágoni oláh pakulár, a kinek koronás király még álmában sem jelent meg, s aki a málénál finomabb kalácsot sem nem látott, sem nem evett. Igaz, a jó édes málé nem utolsó eledel, s a lengyel zab-rozs-búza elegy kenyér kevesebbet ér nála.

Hanem búsulni nem fogunk, mert Francziaországban királyi asztal vár reánk, s ott búzalisztből sütnek nekünk kalácsot, még pedig kakastejjel. A' bizony mert a *franczia kakas* híres madár.

Csak a mi jó urunk arczán látnék napsugárt,... akkor a fűrészhátú lovamat is végig tánczoltatnám a lengyel úton, mely görbe is, keskeny is, sáros is, a hidakon pedig keresztül ugratnám, mert harmincz hidon együttvéve sem találtam többet öt rothadt gerendánál, s az elemózsiahordó szekereinket négy ökörrel húzattuk ki az iszapos vízből.

Mondottam is a társaimnak, hogy inkább lennék Erdélyben határpásztor, mint Lengyelországban gyalogpostás. Azt pedig tudni kell, hogy Lengyelországban nincs gyalogpostás.

Bercsényi uram és népe is ott volt Lengyelországban. Útba ejtettük őket, s három napig pihentünk náluk. Bercsényiné a nagy módhoz szokva itt is kényelmesen élt. Szép szőnyegek voltak a házában, feles számú cselédek vették körül, s elég szép asszony volt, pedig öregebb az uránál. De nem annak örvendettem én, hogy a méltóságos asszonyt láthattam, hanem hogy a kis Zsuzsikával megint találkoztam. Mindjárt első látásra reám ismert, aztán el sem vált tőlem annyi mondani valója volt. Egy vörös gránátgyöngysort mutogatott nekem, feltette a nyakára, s azzal nyaggatott, hogy bámuljam őt, mert hogy ő is grófné lesz, s mindig fülbevalót fog hordani és kössöntyűt és mindenféle drágaságot.

Hát ezt a kis boldogtalan teremtést ki tanította meg ezekre a hiábavalóságokra?... Ragad ez, mint a betegség, vagy hogy veleszületik a vászoncselédekkel...

A mesét most is szerette, s ha egyet-egyet elmondottam neki, a nyakamba ugrott és ragyogó szemekkel mondotta:

- Szeretnék mindig... de mindig a bácsival lenni...

- De akkor neked is bajuszod nőne - feleltem neki tréfálkozva. A kis Zsuzsi ijedten kapott az orrához, s törülgette a bajusz helyét.

- Jaj!...

- Ne félj, Zsuzsika, a te bajuszodnak még csak a helye van meg. Aztán a bajusz nem csúnya, nem kell attól úgy megijedni.

Míg én a kis eleven jószággal töltöttem az időt, s űztem el az unodalmat, Bercsényi uram a fejedelemmel nem a bajuszról, hanem a jövendő dolgok változásáról beszélt. Mit főztek ki, ők tudják. A belső inas, aki még kamarásságig sem vihette fel nem arra való, hogy országos dolgokon törje a fejét. Tanácsot pedig nem kér tőle még a kukta sem, pedig az nagy úr, mert a tyúkmájat előre kilopja a fazékból s a tehénhúst is előbb kóstolja meg, mint a belső inas.

Ezeket a dolgokat pedig én onnan tudom, hogy volt egy lapos orrú oláh szolgám, a ki az egyik Apor familiánál Altorján-e vagy egyebütt kuktáskodott, s e kajtárkodás miatt csapták el.

Mi nem voltunk kukták, mégis a sors elcsapott - s hol lóháton, hol gyalog, hol szekeren napról-napra folytattuk az útat Lajos franczia király országa felé.

Micsodás nagy fényesség vár ott reánk - gondoltam én magamban, ha egy-egy prusszus faluban szalmán töltöttem az éjszakát, s a lovamnak jobb vacsora jutott, mint nekem. Az

idegen országokban pedig nem nagy szivességgel fogadtak minket, de sőt görbe szemmel is néztek, pedig nem koldultunk sehol - s mindent pénzen vásároltunk.

Ó be messze is valék már akkor tőled Zágon! A tudós emberek azt mondják, hogy gömbölyded a föld - hátha addig megyünk, míg feltünnek a brassai havasok, hanem azontúl már nem szabad nekünk magyar bujdosóknak mennünk. Ez a gondolat is jutott eszembe, mikor sűrű permeteg eső hullott az égből, köröskörül pedig minden olyan szürke volt, de olyan nagyon szürke, de olyan nagyon idegen.

Ha reggeltől estig esik az eső, te pedig ülsz egy hitvány félszerben, s gondolsz a nyugodalmas otthonra, melytől elbúcsúztál, mint a czéltalanul vándorló madár, akkor a te szíved megtelik többféle szomorúsággal. No hát erről többet ne beszéljünk, mert ez nem vidám dolog.

Mondjuk el inkább azt, hogy a fejedelem stafetás levelet kapott fele-útban a franczia királytól, s a levélben meg volt irva, hogy Ő felsége XIV. Lajos nagy-kegyesen várja a vitéz magyar fejedelmet. Fontos, nagy változások vagynak készülőben, s meglehet, hogy rövid hónapok mulva nagy sereggel jövünk visszafelé ugyanezen az úton.

Ennek az örömére a prusszus földön egy hitvány kis faluban sátrak alatt tanyázva nagy mulatságot csaptunk. Volt sült berbécs-hús, bor is volt, még a czigányok is húzták, s mi tánczoltunk. Ha a falu népe nem aludt volna, úgy éjféltájban ugyancsak nézhette volna a mi dali tánczunkat, mert senki világ nemzete úgy tánczolni nem tud, mint mi magyarok, de legkiváltképen mi erdélyi székely-magyarok.

VIII. FEJEZET.

Nagy-sok czeremóniák és semmi egyéb.

Junius harmadikán-e vagy negyedikén - bizony meg nem tudnám mondani, de megérkeztünk Francziaországba. A lengyel erdők elmaradtak tőlünk, de nagyon messze, elmaradtak a medvék is, csak az a hivságos reménykedés jött el velünk, a ki erősen hozzánk szegődött, mióta elhagytuk a magyar földet.

Százig vagy kétszázig való franczia katona várt minket a határon - a mint mondották - a király rendelte őket oda, hogy a mi urunknak semmi bántódása ne legyen a hű szövetségesnek a földjén. A hegyes szakállú Kolonellus igen nagy reverencziával járult a mi urunk elé, s nagyon megörvendett, mikor Rákóczi fejedelem ékes franczia nyelven szólította meg.

Ezt ő ugyancsak nem várta, de a többiek sem várták. Egy fiatal strázsamester, kivel összebarátkoztam, nagy szaporasággal elmesélte nekem, hogy ők nem így képzeltek el minket. Annak, a mit mondott, a felét sem értettem meg, mert hadart, mintha a tatárok kergették volna.

Micsoda furcsa náczió is ez a franczia! Ha beszél, akkor a kezével, lábával magyarázgat, mintha theátrumban ágálna, és igen szeret nevetni.

Azt hitték, hogy mi magyarok állatbőrbe öltözünk, s egy-egy ember képébe öltözködött bölényt vártak, kik nyers húst esznek, vért isznak reá, olyan nyelven beszélnek, mint Ázsiában a vad mongolok vagy legalább is a szaraczénok. Megmagyaráztam neki félig francziául, félig deákul, hogy tudunk mi több nyelven mint ők, s a formánk is inkább húz az emberhez, mint a bölényhez.

- Ah... Ah!... Párdonné mosszó!... és kaczagott a jámbor. Míg Párisig jutottunk, csupa czeremóniával fogadtak. A polgármesterek dikczióztak, a katonák puskát ropogtattak, szólott a dob és réztülök. Ebédet is rendeztek a tiszteletünkre, de abból ugyan nem laktunk jól, mert több volt a tálon a czifraság, mint a tálban a hús.

Nem is ebben telt nekem a kedvem, hanem hogy egy franczia földre került, s itt megragadt magyar literátussal találkoztam. Takache volt a neve - úgy mondja - de én bizony Takácsnak hívtam. Volt ez az ember minden a világon. Tanult a párisi universitáson, akart pap lenni, nyakába akasztottak egy franczia kisasszonyt feleségül, lett adó-kollektor egy kis franczia városkában, onnan beállott katonának s verekedett az osztrákokkal, fogságba esett, Linzből megszökött, s egy ideig kém volt, aztán katonai raktárhoz került kanczellistának, most pedig iródeákja egy furcsa nevű franczia úrnak, ki a királyi udvarban fő-főhivatalnok.

Ezzel aztán beszélhettem magyarul is, hanem sokat elfelejtett.

Ó én édes Istenem, ne add, hogy addig nyúljon idegen földön való bujdosásom, míg az én édes anyám nyelvét így kiforgatom a mivoltából, mint Takache!... De ha mindjárt a világ végére kellene jutnom, valami puszta szigetre, hol emberi hangot nem hallanék: vajjon el tudnám-e felejteni?... Ha más nem volna, beszélgetnék a jó Istennel, a ki ott fenn vagyon, s ő adna erőt, hogy ne felejtsem el...

No de azt ugyancsak elfelejtettem, hogy nekem a nagy czeremóniákról kellene beszélnem, a kikkel minket a francziák fogadtak. Elég a, hogy jól nem laktattak sehol, de a boruk jó volt. A czelnai jobb ennél, s még a zágoni almabort is inkább megittam volna - de Zágonban.

Mindenütt, a hol megpihentünk, rendeltek nekünk úri kvártélyt, való igaz, hogy nekünk alsóbb rendűeknek csak sötétke kamarák jutottak, de a nagy palotákból rég kikoptunk. A mint hogy a köntösünk is kezdett kopni, mert a hosszú út megviselte.

Franczia bugyogóra nem vágyakoztunk, mert szép az, a kinek szép, de ruhában legszebb mégis a magyar. Eleget is néztek minket, ha valahová mentünk.

Páris pedig szép és nagy város. Egyarántú házak két oldalt az utczákon, de voltak kisebb rendű házak is, milyent én Kolozsvárt és Kassán láttam. Hanem hogy mennyi utcza van Párisban, azt megszámlálni egy hétig sem tudtam volna. Elég a, hogy Erdélyben talán nincs annyi ember, mint ebbe a Mahomet nagy városban egymagában. Minket pedig éktelen nagy parádéval fogadtak. E mián nem lehetett panaszunk, mert csak trombitás egész sereg volt, s a nagy utczák mind tele szájtáti néppel. A fehér személyek a kendőket lobogtatták. Elhiszem, mert szemrevaló legények voltunk.

Zay úrfi mindjárt arra gondolt, hogy Párisból visz haza franczia dámát, kitől a magyarországiak megtanulhatják, hogy mi az igazi módi. Igen fájnul tudnak - úgymond Zay úrfi - öltözködni. De már én csak nem hagytam az erdélyieket. Ha a világ mindenfajta nácziójának az aszszonyai és leányai összetennék minden szépségüket, úgy sem érnének fel az erdélyi asszonyok kis ujjával.

Az első éjszaka pedig, a kit a királyi kvártélyban töltöttünk, másnak talán örvendetes volt, de nekem nagyon szomorú.

Igaz, hogy pingált falak Erdélyben nem gyakoriak, s a mi zágoni kuriánkban is csak fenyőfa-gerendás padmaly, fehérre meszelt falak voltak - de a kinek a lelke bódorog, mint az enyém bódorgott - sehogy sem nyugodott meg a szép palotában. Mert mikor az uram dolgát végeztem, az ő jóságos arczán mintha felhőt láttam volna.

- Itt volnánk, Kelemen, - mondotta nekem - itt volnánk Francziaországban... Új világ ez neked, mi?

- Nagyságos fejedelem, nagy és új világ ez, de a régi -

- Az mégis más,... jól van, fiú, értelek... Én is inkább szeretnék a sárospataki várban lenni... vagy Munkácson.

No hát e miatt volt nekem az éjszaka szomorú. E miatt nem tudtam édesen aludni a pingált falak között, s e miatt jutott vala eszembe a fehérre meszelt fal és a fenyőfa-gerenda.

Pedig az uram ajtaja előtt franczia szolgálattevő őrség állott, az uram szobájában százkarú függő gyertyatartó volt, kinek eddig a mását sehol sem hallottam, és aranyosra voltak festve a diván karfái, s olyan vastag finom perzsapokrócz volt terítve a padlóra, hogy annak Erdélyben még Apor István uram is csudájára járt volna, holott Apor István uram üveg karafinokat vásárolt velenczei zsidóktól nagy-sok pénzen.

Add a világot oda a magyar embernek, de kivált az erdélyinek, s vidd el a hazájából: - nem lesz boldog, gyakor sohajtásoknál egyebet nem hallasz tőle.

Hanem ebből elég ennyi.

Azt álmodtam az első éjszaka, hogy az én jó uram átváltozott egérré, a franczia királyt pedig nagy fekete macskának láttam - s a macska mind játszott az egérrel (de ezt talán nem is illenék elmesélnem, mert ostoba egy álom volt!...)

No hát a fekete macska sohasem tetszett nekem, de az álmom sem. Ha babonás volnék, azt hinném, hogy ez valami rosszat jelent, pedig másodnap, harmadnap csupa mulatság volt az életünk.

Egyebet sem tettünk az urunkkal, mint látogatókat fogadtunk, s mi is látogatóba mentünk. A hova csak mentünk, tüzes gerjedelemmel szidták Bécset, s ez nekünk ugyanvalóst jól esett. Beszéltek nagy háborúról, melyre a király készül Bécs ellen, s dicsérték a magyarok vitézségét.

Nem is jutott ki nekünk sok századok óta annyi semmi jóból, mint a dicséretből. S talán ez volt épen a baj. De az nem volt baj, hogy mindenütt megvendégeltek, s a francziák boráról egyszer már mondottam volt, hogy nem rossz, s ha nem ismerném az erdélyi borokat, azt mondanám, hogy a legjobbak a világon.

Volt pedig egy franczia úr, a kivel megbarátkoztam. Borital közben a nyakamba borult és megcsókolt, azóta gyakortébb látogat, s el is vitt magához a szállására. Valóságos tudós felesége volt, a ki örökké egy híres franczia dámáról beszélt, dicsérte a leveleit, s azt mondotta, hogy addig ne haljak meg, míg azokat nem olvastam.

Nekem pedig az a természetem, hogy ha sokbeszédű fehérszemélylyel vagyok együtt, akkor hagyom beszélni, s én mindenfélére gondolok csak arra nem, hogy ő mit beszél. Nem is igen értettem, de hajtogattam a fejemet, s ha ő kaczagott, én kaczagtam. Ezt már így parancsolja az illedelem.

Egy könyvet a nyakamba varrt, s én hazavittem. Vajjon én uram teremtőm, leszünk-e annyi ideig franczia földön, hogy én végig sillabizálhassam ezt a könyvet?...

A franczia urat Beaudière-nek hitták, a felesége nevére nem emlékszem, de arra emlékszem, hogy két fiacskája volt, s egyikkel sem törődött sokat. Egy pápaszemes scholaemester kezére bizta, a mi még Francziaországban sem dicséretes dolog. Hanem nálunk még rosszabbul van, s azért nem itélek, hogy ne itéltessem.

Azt azonban elitéltem, hogy Zay úrfi az egyik mulatságon többet ivott, mint kellett volna, s egy franczia udvari embernek a vállát megrázta, a strimflis lakájt pedig a galléránál fogva kidobta.

A kényes francziák effélékből megitélhették a magyart, s ez baj. Az ital megbolondít; másnap megkövettük az udvari embert, a lakájnak pedig egy aranyat adtunk, s elmentünk a franczia király unokaöccsének, valamelyik herczegnek a birtokára vadászni.

Hát ez így járta napról-napra, s bizony nem mondanék igazat, ha azt mondanám, hogy rosszul telt az idő. Míg az ember fiatal, mindennapra van egy zacskó reménysége, de ez olyan zacskó, mint a bibliai asszonynak az olajos korsója. Legalább azt hiszi, hogy olyan; bőven költ, s mégis tele van mindig a zacskója. A sok titulus, a mivel a francziák elhalmoztak, a sok édesség, kivel naponta jóllaktattak: elhitették velünk, hogy ma is jó volt, holnap még jobban lesz. A fejedelem ő nagysága sem ért reá, hogy holnapi sorsa mián aggodjék. Kinek a franczia király a barátja, az nagy úr, a mi jó urunk pedig magában is többet ér, mint a franczia király egész udvarnépestül.

A franczia dinom-dánomnak éreztem szánombánomját is. Avas volt-e a vaj, kivel a rántásfélét csinálták, vagy a gyomrom volt kényes, ma sem tudom, de valamiféle furcsa pástétomjuktól halálra megbetegedtem.

Hogy testamentumot nem csináltam, annak csak az volt az oka, hogy nem volt mit, s nem volt kinek testálnom. Az inasom, a mi kevesem maradt volna, úgyis ellopta volna.

Ott feküdtem a kamarámban és harmadnapos bőjttel kúráltam magamat. Más sem kérdezte mi a bajom, én sem mondottam. Mind csak az jutott az eszembe, hogy micsoda szomorú temetésem lesz nekem ebben az idegen városban, hogy kivisznek valami nagy temetőbe, ott ásnak

valami szűk sírt, aztán még a szellő sem jár oda, még a szellő sem visz hírt rólam - legalább az édes anyámnak, szegénynek, a kitől elszakadtam, mint az ág a fától...

Igen bizony, és eszembe jutott az a boldog betegségem, mikor Zágonban feküdtem a gerendás szobában, épen nyár volt, az ablakok nyitva, s künn az udvaron hápogtak a réczék - s én úgy örvendettem, hogy nem vagyok egyedül.

Zágonban a réczéknek is több szívük van, mint idegen országban az embereknek.

Egyszer csak beront az inasom, s elkiáltja:

- Jön a fejedelem!... Jön a -

De ekkor már benn is volt az én jó uram a kamarában. Leült az ágyam szélére, s megfogta a kezemet.

- Hallottam, hogy bajod van...

- Már nincs, jó uram,... már nincsen semmi bajom - s éreztem, hogy ennél több hang egy-hamarjában nem jön ki a torkomon, mert valami láthatatlan kéz azt nagy hirtelenében összeszorította, a vánkosom pedig nedves lett a könyeimtől.

Alexander Magnusról mesélik, hogy a szaraczén pusztákon jártában ő is, katonái is el-tikkadtak a hőségtől. Az egyik katona egy sisakra való vizet szokotált valahonnan, azt oda vitte az urának. Kérdezi Alexander Magnus: «Ha volna-e abban a kútfőben annyi víz, a mennyi a seregnek kellene?» Feleli a katona: «Ennél egy cseppel sincs több, uram!» Alexander Magnus fogja a sisakot, s kilocscsantja belőle a vizet: «Akkor én sem iszom». No hát ezt az embert imádták a katonái - nekem is egy ital vizet hozott az én jó uram, s attól meggyógyultam.

Vajjon nekem nem kellett-e az én uramat hasonlatosképen imádnom?

IX. FEJEZET.

A nagy bizakodás kezd csappanni. Engem pedig szeretnének megházasítani.

Ha a lakodalom száz napig tart, úgyis egyszer vége szakad, s a vége felé kezd már unalmas lenni; a mi lakodalmunk pedig rövidebb ideig tartott, mint száz napig. Megszokják az embert még Párisban is, kiváltképen akkor, ha se háború nincsen, s haza nem küldhetnek, sem pedig a levegőég madaraival el nem tudnak röpíttetni.

Immár a dolog úgy volt, hogy a franczia király neki biztatta volt a mi jó urunkat még anno 1703, hogy fogjon fegyvert, ő mellette lesz, mint az édes testvérinek, küld nagy summa pénzeket és hadhoz értő tiszteket. Ennek a nagy testvérszeretetnek pedig az volt a bibije, hogy akkor a franczia király háborúskodott Leopoldus császárral (azt is mondhatnám, hogy király, mert megkoronázták, de kevésszer látta szegény Magyarországot, hát azért csak maradjon császár nekem) - e miatt volt a barátság. A mi szegény hazánk sokszor megégette a körmét az idegen barátsággal. Thököli Imre uram is ott sínylődött Nikomédiába - ott is érte végét élete szomorú komédiájának. Bizony csak korbács voltunk a francziák kezében, most már látom, de akkor még a nálam okosabb urak sem látták, mert napról-napra bizakodtak.

Hogy aztán fordult egyet a világ, a ház szegletjibe hajították a korbácsot. Azt mondották: immár reád nincsen szükségünk, hát csak pihenj.

Hiszen pihentünk... Uram teremtőnk, semmibe úgy bele nem ún az ember, mint a pihenésbe.

- Mi lesz velünk, uram? - kérdezték a főbbek a fejedelemtől nagy bizonytalansággal.

- Várnunk kell, míg fordul az állapot - felelte a mi jó urunk. S aztán összeültek, tanácskoztak, mi pedig Szathmáry Károly urammal elővettük a franczia kártyát, s úgy tettünk, mintha játszottunk volna, pedig ő sem értett hozzá, de még én sem. Másszor Zay úrfit tréfáltam meg, hogy egy franczia herczegné tudakolta: miképen szolgálna egészsége, s azon mulattunk, hogy Zay úrfi egész nap öltözködött s készülődött, hogy a franczia herczegnéhez menjen reverenciás látogatóba.

Egy napig, két napig beértük ezzel a híg mulatsággal is, aztán mást kellett kigondolni.

Farsang hetében maskurába öltöztünk, s végig bolondoztuk a bús magyarokat. Mindenkire reá ismertek, csak reám nem, mert nagy, hegyes szakálat ragasztottam fel és - francziául beszéltem.

Három tanítómesterem volt benne: először mossziő Takache (csak azért is Takács), a kiből idővel tánczmester lett, aztán az a franczia dáma, a ki nekem könyveket adott kölcsön - s egy Margarita nevű franczia kisasszony, a ki sem szép nem volt, sem gazdag nem volt, de azért a szomszéd házban lakott, s minden reggel átköszönt az ablakból. Én pedig visszaköszöntem. Egyszer az utczán valami alsóbb rendű franczia katona, mert hogy már az italtól jó véribe volt, elállotta az útját ennek a Margarita kisasszonynak, én a katonát egy sirítéssel félretaszítottam, a kisasszonyt pedig hazáig kisértem.

Így támadott az ismeretség. A kisasszony apja kiszolgált kolonnellus volt, egy csomó medáliája és a háza volt neki, meg egy talpig süket anyósa, kinél még a zágoni öreg templom sem lehetett öregebb. A vén kolonellus megölelt, mikor a leányától meghallotta, hogy minő nagy dolgot műveltem, s egy nagy trombitával a százesztendős öreg asszonynak is a fülébe trombitálta - s ettől kezdve hol ebédre, hol vacsorára híttak.

Annyi hasznom volt belőle, hogy jócskán kezdettem francziául beszélni, ez pedig annyiban nem vált hasznomra, mert a kolonellus unosuntalan a franczia katonák arany életéről mesélt

nekem, s igérte, hogy betesz a franczia ármádiába, s ott nekem jó dolgom lesz. Azt is mesélte, hogy a magyarok ne várjanak semmit az udvartól. Ha lesz háború, másutt lesz, nem Bécs ellen. A kisasszony pedig kérdezgetett mindenfélét a hazámról, s míg meséltem, felkiáltott:

- Ó be szeretném látni!... Ó be nagyszerű! Ó milyen érdekes! Ó!... Ó!

Igen derék, jóravaló emberek voltak, s én szívből kivántam nekik, hogy a kisaszszonyt valami ügyibe való franczia strázsamester, vagy tiszt kérje meg, mert ha valaki huszonnyolcz esztendős és még pártában van, hát az nem valami örvendetes dolog.

Főzni nem tudtak, pedig a töltött káposztakészítésnek minden csinját-binját leírtam nekik. Csináltak olyan tőtelékeket, hogy Munkács várfalát be lehetett volna azokkal duvasztani. Az öreg kolonellus majd megfulladt tőle, de azért evett, hogy nekem örömet okozzon vele.

Ő tanított meg portubákot szípni az orromba, ez pedig nem nagy mulatság, de azt mondják, hogy a nátha ellen jó. Volt egy ezüst portubák-tartója, annak a fedelére a mutatóujjával reá koppintott, s úgy nyitotta fel, megkinált engemet, s én akkorákat prüsszentettem tőle, hogy még az öreg asszony is meghallotta és mosolyogva kérdezte:

- Mit mondott a mi vitéz magyarunk?...

Az öreg kolonellusnak nagysörényes, fehér, idrezett-bodrozott haja volt, ha elment az udvari mulatságokra, de otthon levette ezt a sörényt s olyan kopacz volt a feje, mint a tenyerem. Ez itt divat, és elég furcsa divat. Régi krónikákban olvastam, hogy a magyarok eleji is gyöngyöt fűztek a hajukba, mint nálunk most az úri fehérszemélyek. A vadak pedig az orrukat is keresztül likasztják, hogy karikát húzzanak keresztül rajta - no lám, a mi orrunk nincs keresztül liggatva s mégis az orrunknál fogva húznak ide-oda a francziák.

Nem is tud senki világ nácziója úgy beszélni, mint a franczia! Csupa nádméz minden szava, hanem az igéretinek kevés a bizonyossága. A kaliczkába zárt madárnak adhatod a nádmézet és az apróra vagdalt murkot, mégis lehorgasztja a fejét és többet hallgat, mint énekel. Ilyen madarak voltunk mi francziaországi magyarok. A mi kaliczkánknak, való igaz, nyitva állott az ajtaja, a szárnyunk sem volt megnyirbálva - még sem repültünk el. Az oktalan madárnak két hazája is van, nekünk pedig egy sem volt, a ki volt, az is száz mérföldnél tovább esett tőlünk. Oda már csak a sóhajtásunk jár éjjelenkint látogatóba.

Hanem a reménység meg-megszállott minden héten egyszer-kétszer. Hol azt hallottuk, hogy köszörülik a francziák a kardot, hol azt, hogy a bavarus határon verekednek is már, hol azt, hogy a török mozgolódik. A háborús hír volt a mi asztalunkon a mazsolás kalács, ebből aztán nem győztünk eleget enni. Az egyik sütet hamar elfogyott, feltálalták a másikat.

A vén kolonellus egy pénteki napon áthivatott az inasával. Nem kopaczon, hanem tetőtül-talpig strimflis parádéban állott előttem. Egy írást lobogtatott a kezében:

- Vitéz magyar! - kiáltá nagy hangon - itt van az írás! Ihon ez az írás gazdag emberré tett engem.

Az írás pedig egy szép jószágról szólott, a kit a vén kolonellusra testált valamelyik atyja-fia. Apróra elmagyarázta nekem, de - Isten bocsássa meg bűnömet - akkor sem értettem meg, azóta pedig kiment még az a kicsi is a fejemből.

- Lesz kastély, büszke, szép kastély!... Az istállóban arabus lovak, ezer zsellér... kivirít az ősi czímer, ismét megaranyozzuk!... Vitéz magyar, mit szólasz te ehhez?

Azt szólottam, hogy igaz szívből örültem. Most már akár ezüstből csináltathatja a vén kolonellus a tülköt, kivel az anyósával diskurálgat.

Az inasnak is finomabb gúnyája volt, portubákkal is szaporábban kinálgatott, bor is került az asztalra, éktelenül úri bor. Margarita leányasszony a gitár húrjait vidámabban pengette, mint máskor. Egy erdélyi szomorú nótát is kipengetett, a kit én fütyültem volt neki egyszer-máskor.

No hát megtörtént, hogy a vén kolonellus kimondotta azt, a mit én már úgyis tudtam. Áperté kimondotta, hogy engemet elkérnek az én jó uramtól és elvisznek magukkal, vissza sem eresztenek többet. A bizony, annak rendje és módja szerint megkérte a kezemet. Ez Erdélyben nem így szokás, de azt tartom: másutt sem fordul elő gyakorta.

Úgy éreztem magamat, mint a tormába esett féreg. Nem is tudtam hamarjában beszélni, talán még el is veresedett az orczám.

Hanem a lábam sehogy sem állott a menyasszony-tánczra, de még a szívem is zakatolt.

Nagy becsület ez - gondoltam magamban - de még nagyobb gyalázat volna tőlem, ha ott hagynám az én jó uramat. Ezt a magyar köntöst is sajnálom, a csizmámhoz is hozzá szoktam. A magyar csizma soha sem tetszett nekem olyan szépnek, mint most. Szinte beszélt hozzám:

- Te, Mikes Kelemen, én jóban-rosszban elkisértelek, mióta a borjú hátából kivágtak; vittelek a sárban, védtelek a víztől, nyáron hűvös voltam, mint akár a bocskor, télen meleg voltam, mint akár a kemencze. Nem is szorítottalak, s a hányszor reám néztél, eszedbe juttattam Erdélyországot, a tágas mezőt, hol borjúbőr koromban a gazdám vidáman ugrándozott velem: és te engem lehánynál... le tudnál hányni egy felemás topánka miatt, milyent odahaza csak a németek hordanak.

Édes csizmám, ne kesergesd még jobban a szívemet, mert olyan lesz orczámon a bőr, mint a te talpad. Aztán, ha holnap a mi jó urunk felkelne, s én nem állanék mellette, míg felöltözködik, s nem hallanám, mikor így szól:

- Jó reggelt, Kelemen!...

Hát én akkor hova tudnék lenni! S ha a franczia leány a világ végére vinne, vajjon nem szaladnék-e vissza, hogy megcsókoljam az én jó uramnak a kezét, kivel megsimogatott, mikor nehéz nyavalyában feküdtem... S vajjon, ha én nádmézes csukolátát innék fölöstökre, s tudnám, hogy az én véreim valahol idegen földön bujdosnak, s nincs egyebük a száraz kenyérnél - hát le tudnék csak egy árva falatot is nyelni a nélkül, hogy az meg ne fojtson?... S ha az én jó uram eljutna haza, s megkérdeznék tőle: hova lett Mikes Kelemen - s az én uram azt mondaná: ő bizony hízik a franczia kenyéren, nekem meg a nemzetjinek hátat fordított: hát én nem vennék egy kötelet, hogy felakaszszam azt a hűtelen, hite- és nemzete-hagyott székelyt, a ki ezt meg tudta cselekedni...

No hát öreg kolonellus, menj csak a szép jószágodba, de engem ugyan nem viszel magaddal!... Ha pedig a franczia király leszállana a trónusából, s azt mondaná: «ülj bele, Mikes Kelemen, neked adom az országot» - én nem ülnék bele. Való igaz, hogy efféle oktalanságot a franczia király még álmában sem cselekednék.

Ezzel hát rendben volnánk. A leányasszony most már gazdag, hát kap akár kolonellust is; a szív pedig nem szokott huszonnyolcz éves korában olyan hamar megszakadni. Mert rosszul esnék nekem, hogy annak a franczia leánynak holtig tartó búbánatot okoznék, mikor még erdélyi nótát is kivert a húrokból. Egy kicsit francziául szólott, igaz, de a jó szándék sok mindent pótol.

Belőlem nem lett franczia, a vén kolonellus elköltözött a másik héten s Takache-t elvitték - kasznárnak.

Mégis csak nagyon megszerették volt bennem - a magyart. Akkor fiatal, bolond fejjel így cselekedtem, s ha a mostani rongyos ruhámra és toldozott-foltozott bocskoromra nézek, ha a sovány eledelt hozza az örmény szolgám, a kinél nagyobb tolvajt még nem szült ez a föld - s ha látom, hogy mind elpusztultak mellőlem azok, akikkel annyi édes-bús éveket töltöttem együtt: no hát most sem bánom meg, hogy úgy cselekedtem.

X. FEJEZET.

Kertészkedünk és tovább reménykedünk.

Minémű nagy változás történt velünk, ezt ugyancsak nem gondolhattam volna, mikor még taraczk-durrogással fogadtak Sárospatakon, s mikor Bercsényi uram Ónodon kardjára csapott - s nagy - véres dolgok történtek... Ha ma lefekszel atyámfia jó kedvvel és egészségben, vagyon etyepetyéd, a milyen dukál az egészséges embernek - hát holnap holtan kelhetsz fel. Ez ugyan czigány-okoskodás, de mióta ilyen vándoréletet élünk, akár czigánynak is tarthatjuk magunkat.

Kikoptunk sok mindenből, még a tallérok is csak gyéren koppannak az asztalunkon. A tallérokat pedig a franczia kormány küldi az urunknak, de nem mondanék igazat, ha azt mondanám, hogy jó kedvvel küldi, hanem kénytelenségből küldi, mert adósságot ró le. Az okos emberek adósságnak titulálják, én így magamban nem nevezem egyébnek, mint alamizsnakenyérnek. Ég is miatta az arczom, de azt más ne lássa és ne tudja, legkivált pedig ne tudja meg soha az én édes uram, a kinek a kedviért kiállanék a párisi nagy-templom ajtajába és énekes-koldus módjára kántálnám össze az irgalmasság rézpénzét.

A franczia király nagy summa pénzzel adósunk, no hát fizessen, mi pedig arra valók vagyunk, hogy elköltsük. Ingyen itt még lóhúst sem adnak, a franczia berbécs húsának sincsen olyan jó íze, mint a háromszéki berbécsnek, s a franczia murok hosszabb, de nem olyan édes, mint a zágoni volt.

Julius Cæsarról mesélik, hogy egyszer azt mondotta volna: Inkább legyek valamelyik faluban első, mint Rómában második - én pedig azt mondom, hogy inkább szeretnék Erdélyben fullajtár lenni, mint a francziáknál generális. Ezt pedig azért mondom, mert a minap egy generális kiment parádézni az ármádiájával, a lova megbokrosodott s úgy vágta a földhöz, hogy többé fel sem kelt. Nem is volt soha jó lovas katona a franczia. Erdélyben a ló a feje tetejére állhat, még sem veti le a lófőszékelyt. A generálist nagy parádéval temették el - s ezen a napon rakosgattuk össze a czókmókjainkat és elköltöztünk a király városából. Egyébként talán nem is jutott volna eszembe, hogy a generálist levetette a lova. Ez elég baj volt neki, de nekünk még nagyobb, hogy nem hazafelé vettük az útunkat, hanem egy faluba, a mi nincs is messze Páristól, s a hol fapapucsos barátok imádkoztak reggeltől-estig.

Ezeknek a barátoknak van egy jó szokásuk, a mit nem ártana más embernek is eltanúlni tőlük; ha egymással találkoznak, azt mondják «memento mori». Ez deákul van, s magyarban enynyit tesz: «Gondolj arra, hogy meg kell halnod». Mely nagy bölcseség vagyon ebben a mondásban. Mikor először hallottam, összefacsarodott a szivem, aztán hogy megszoktam, hát jól esett, mikor hallottam.

A barátok gvárdiánja bölcs öreg-ember, nincsen benne semmiféle hívságos földi érzés. Azt mondják, valamikor nagy úr volt, fényes ruhában járt, csak kopója egész falkával volt. A felesége megégett egyik kastélyban, öt fia elpusztúlt a csatákban, a leánya boldogtalan eszű volt - s a nagy úr beköltözött a csendes kolostorba.

Eleget is sajnáltam őt, mert szép szál ember, s a világon mindenféle tudományhoz ért. A többi barátok és fráterek a bort meg tudják különböztetni - a víztől, hanem egyéb tudományukat nem tudnám elémondani. Volt pedig a frátereknek egy vízhordó szamaruk, ezt francziául *Zsák*-nak hívták, magyarul pedig Jakabnak. Ez volt a legokosabb szamár, kivel az életben találkozásom volt. Úgy tudta a kötelességét, mint a kis púpos sekrestyés, a ki a napnak bizonyos óráiban harangozott és gyertyát gyújtott - hát a szamár is egyedül ment vízért és nem

álldogált útközben, mint a cselédleányok szoktak. Elhiszem, mert a szamár nem állhat mindenkivel szóba.

Immár hát nekünk is fapapucsos baráttá kell maholnap lennünk. Az urunk szerfelett megbarátkozott a gvárdiánnal. Szép darab földet vásárolt, egy avatag kastély volt rajta, azt kezdette építtetni, mellette pedig egy - nagy - nagy kert, azt kezdette művelni.

Soha én ennél nagyobb csudát nem láttam. No lám, a fejedelem beállott kis gazdának, sem az ásótól, sem a kapától nem irtózott. A micsodás szeretettel ojtogatta a rózsákat - azt én kinem mondhatom! Valóképen a szegény ember mindennapi öröme felér a nagy urak nagy örömeivel. Amin akkor nem győztem csudálkozni, azon most nem csudálkozom. Míg az embernek bokros a feje, hogy a fésű meg-megakad benne, addig nem törődik a kucsma bélésének a szőrével, de ha meggyérül, s kihull a haja - no de nem akarok én a kopaszságról beszélni, hanem valami egyébről.

Egy májusi napon történt. Bizony épen pünkösd napján, hogy vecsernye után a mi nagy kertünkben járdogáltam. Oda szabad bejárása volt még a falusiaknak is, a mi jó urunk megmaradt magyar úrnak a franczia földön is.

Csetlem-botlom fel és alá, egyszer csak az én jó uram elé kerülök, a ki a rózsabokor mellett egy padon ült egészen egyedül. A fejét a tenyerébe hajtotta. Meg akarok fordúlni, hogy fel ne rezzentsem, hát felriad és megpillant.

Hirtelen a szeméhez emeli a kezét. Láttam, hogy könnyet morzsol szét az ujjai között.

Nem állhattam meg, oda borulok a lábaihoz, s valami összeszorította a szivemet.

- Meg ne haragudjék kegyelmes jó uram!...

- Kelj fel fiam, s ülj le ide mellém!... Ne szabadkozz!... Akarom, hogy ide ülj a padra!

- De -

- Gyermek, aki vagy!... Hát nem érezed, hogy nekem is csak olyan szív dobog itt a mellemben, mint neked!... Nem tudod, hogy én is csak hazátlan bújdosó vagyok, mint te és a többiek? Vedd le rólam a köntöst - mely megkülömböztet.

- Ó jó uram, miféle nagy szívbéli keserűség támadta meg a mai napon?... Kérdeztem félénken, mert attól tartottam, hogy nem veszi jó neven.

Reám nézett azokkal az ő végtelen szelid, meleg, igaz tekintetű szemeivel, s egyet sóhajtva így szólott:

- Anyámra gondoltam és gyermekkoromra. Mikor tízesztendős voltam, akkor ismertem az igazi örömet, Kelemen. Épen pünkösd napján történt, hogy anyám új ruhát adatott nekem, s mikor bevittek hozzá, megölelt, százszor is megcsókolt, s azt mondotta: «édes, szép kicsi fiam, bár maradnál mindig ekkora, bár ne ismernéd meg az életnek sokféle keserűségét, kivel szegény anyádnak a szive csordulásig tele van...» Ezt mondotta nekem, s én tudtam, hogy Munkács várát császári katonák vették körül, s az én anyám hős volt - s mégis... mégis ott senyvedt, pusztúlt el a Marmara tenger környékén... és én nem lehettem ott, hogy elhaló szavát halljam... Eredj haza, Kelemen,... te még fiatal vagy, s reánk nem vár semmi jó többé.

- Haza menjek?... Hát nincs ott az én hazám, hol a fejedelem lakik? Nem tudnék másutt élni. Aztán én még fiatal vagyok, s a fiataloknak erősebb a reménysége mind ez földi világon, mind azon a másikon... A jámbor atyák, kik abban a tornyos házban laknak, azt mondják «memento mori» - félnék a halál gondolatától, ha el kellene mennem az én jó uramtól. Meg nem nyugodnék az én lelkem.

Ezt én így mondottam és így éreztem. Az eszem is, a szivem is parancsolták, hogy ezt mondjam. Aztán, hogy az én jó uram hallgatott, még többet is beszéltem.

- A micsodás nagy változásai vannak az ember életének, megjön nekünk is a jobb változás. Ha megcsalatkozunk az emberekben, meg nem csalatkozhatunk az Istenben. Azt súgja valami, hogy hős Rákóczy Ferencz kihúzza ismét a kardját, s távol napkeleten feltámad újra a nemzet, melyet a sors megalázott, de a hite nem hagyott el, s akkor mi haza megyünk, akkor minket taraczk-durrogással fogadnak, s a hegyek völgyeiben szép virágok nyiladoznak, s fenn a Kárpátok aljában a Rákóczy szép hársfája nem hullatja szomorúan az ő leveleit, s a borsii kastély mennyezetes bölcsőjéhez elzarándokol mindenki...

- Ó ha hihetném!... mondá szelid arczczal és meghatott hangon az én jó uram!... Ó ha én még hihetném! Be odaadnám mindennap gyötrő kétségeimet a te aranyos hitedért, székely fiú!

- Én pedig kiontanám a szivem vérét, ha csudát tenne a jó Isten.

A franczia égen úszkáltak a bárányfelhők, a füvek zöld levelén mászkáltak aranyos hátú bogárkák, a nap sugara áttört a fák lombjain és ott rezgett a fényesség a lábunk előtt - a barátok templomában pedig zsolozsmára hívó harang csendült meg.

- Menjünk imádkozni, fiam!

Ezt mondotta a fejedelem - s nekem úgy rémlett, mintha a kolozsvári jezsuiták kertjében lettem volna, s a vecsernye harangját hallottam volna. Mert való igaz, hogy franczia földön csendült meg az a harang, de amiként egy az ég boltozata, mely karikába foglalja az egész földet - bizonyára egy az Isten, a ki szemével vigyázza a világot, s a teremtett okos és oktalan állatokat egyaránt. Ó ez az Isten a magyar bújdosók imádságát is meghallgatja és megérti.

Menjünk imádkozni nagy jó uram!

Hadd jőjjön el a megszabadulás órája neked! Lásd meg azokat, akiket szeretsz, s a kiktől elszakítottak Tégedet! Mikor kis gyermek voltál, eltéptek édes anyád kebeléről, s elvittek idegenbe, hogy ne hallj magyar szót; mikor pedig hatalmas voltál, elhívott tőlük a haza, mert a te szíved nagy, a te elméd dicső, a te szándékod tiszta - ó menjünk imádkozni nagy jó uram, mert, ha mindenünk elveszett is, megmaradt nekünk - az Isten jósága!

XI. FEJEZET.

Hírek hazulról. A kakas.

Egy hét vagy hat esztendő - mindegy az idők nagy végtelenségében. Soha megérteni nem tudtam, hogy a húsz esztendeig raboskodóktól hogy múlhat el az a sok-sok idő... Akik napról-napra, hétről-hétre nem látnak a kopacz, szürke falnál egyebet, a kik nem hallanak a maguk hangjánál egyéb hangot, a kik a napvilágot a szürkülettől meg nem különböztethetik: hogy is tudhatnak élni?... Viszontag az eremitákra gondolok, azokra a jámbor és kegyes emberekre, akik barlangban laktak, fa-gyökérrel, erdei gyümölcscsel táplálkoztak, forrás vizénél egyebet nem hörpintettek - no hát azok tudtak élni még pedig sokáig. Egy franczia istenes könyvből olvastam a minap, hogy élt egy franczia eremita, a ki százhatvanhárom éves korában halt meg. Ez szép idő, s ennyit nekem az Isten jósága ne juttasson ki, ha mind idegen földön kell töltenem.

De megint panaszkodásra áll a szájam, az pedig nem illik, elsőbben azért mert nem illik, másodsorban azért, mert haszontalan. A kinek kijut mindennap a porcziója a fejedelem konyhájáról, s a ki mindennap végig morzsolgatja az olvasószemeket, s a ki társalkodik a tudós gvárdiánnal: az adjon hálát az Istennek az ő különb-különbféle ajándékaiért.

A jó szem is áldás, az ép kéz is áldás, az ép elme is áldás - ebből pedig vagyon részünk, nem úgy mint a páter Innocentiusnak, a ki múlt héten vesztette el a szemevilágát; s nem úgy mint a szomszéd kastély egyik inasának, a ki klenódiumot orozott el a gazdájától, s a jobb kezét levágták, sem úgy, mini a franczia érsek szekretáriusának, a ki fényes nappal tánczolt az utczán s azt kiabálta, hogy immár mindenki a mennyországba megy, mert ő a római pápa, s ő mindenkinek megbocsátja a bűneit.

Újságot hallunk, mert Párisban mindennap történik valami, s az utasok be-be térnek a mi eremita - szállásunkba. Még Takache is volt nálunk, be akart szegődni a mi urunkhoz íródiáknak. Bizonyosan czigány-vér van benne, sehol sem tud megmelegedni. Most meg azt forgatja a kolontos fejében, hogy elmegy Magyarországba s tanítja a franczia tánczot a magyaroknak.

Erre én azt mondottam neki:

- Atyámfia, nem neked, hanem nekünk kellene odamennünk, mert a francziák ugyancsak megtánczoltattak minket.

Hogy minémű tánczot értettem - arról nem szólottam, de bizony bőjti táncz ez, amíg járjuk, még az orrunk vére is megered. De már benne vagyunk, hát járjuk.

Tulajdonképen mi is barátok vagyunk, csak a csuha hiányzik rólunk. Az olvasó is megvan, az alázatosság is megvan, csupán a türelemből fogyunk ki.

Mert megfeledkeztek rólunk a vendéglátó gazdák - s megfeledkeztek rólunk odahaza is.

Egy viasz-arczú theológus vetődött el Magyarországból a franczia földre. A tudomány kantárát öltötte fel, s ide jött, hogy még nagyobb tudós legyen belőle. Igen kicsi, felálló orra van és az *a-t á*-nak mondja, hát bizonyosan tót, a mi nem is olyan nagy bűn, de az már baj, amiket nekünk mesélt az odahaza való dolgokról.

Nem is hiszem én mind el, mert ha csak a felét hinném el, keserű ízűvé válnék a franczia lisztből sütött kenyér is a szájamba.

Azt mesélte a tót tudós, hogy minden jól van odahaza.

A rebellisek - így mondta s én így írom le - mind odabékéltek a császár kezéhez. A jószágokat is visszaadták a gazdáiknak, s a várakban is híznak a császári tisztek, mert hogy háború nincsen, reaérnek. A szegény népnek pedig mindegy, csak szánthasson, vethessen, meglegyen a betevő falatja. Mindig is így volt ez. Lám Julius Cæsar korában Brutus és Cassius két híres, szabadságszerető főember, megöleté Cæsart, s utánajött egy másik Cæsar, a ki sokkal kisebb volt, mint az első, mégis úr lőn, s a köznép járt a circusba s kapott kenyeret, aztán hallgatott. A mi tudós emberünk különféle exemplumokkal magyarázgatta, hogy milyen kivánatos az országokban a béke, s milyen veszedelmes a háború. Nem volt oktalan ember, azt már meg kell adni, de én mégis szerettem volna, ha kisebb tudós és lelkesebb magyar lesz vala, mert a bujdosóknak nem prælegálásra, hanem vigasztalásra és újabb reménységre van szükségük.

- Hallja, reverendissime, - mondottam neki - immár, ha az idegen országokban felpúpozza elméje nagy tudományát, s haza kerül theologiæ professornak a hazájába, így fog-e majd beszélni a növendékeinek?

A tudós nagyot nézett reám. Erre a kérdésre hamarjában nem tudott megfelelni, hát megfeleltem én neki:

- A ki sokat tud, mint kegyelmed, de keveset érez, mint ugyancsak kegyelmed, az legjobban teszi, ha vastag könyveket ír, de nem tanít. A nagy tudós könyvek jók arra, hogy betegyék a papok iskoláinak bibliothekájába, ott aztán vagy elolvassák vagy nem; ha elolvassák az sem baj, ha nem olvassák el, az sem baj.

Erre a magyar urak nevetni kezdettek, a tudós pedig erősen boszankodott. De én szomorú voltam, mert arra gondoltam, hogy a tudósok szíve kiszárad, s az emberek a régi szép hagyományokra csak úgy néznek, mint valami régi köntösre, melynek avatag a szabása, s melyet már nem illik viselni.

Hanem azért a tudós jól lakott az asztalunknál, s mikor elkezdettük a mi szomorú kurucznótáinkat énekelni, mintha a magyar föld édes levegője csapta volna meg, nagyon elérzékenyedett. Hej, mert nem is hiszem én, hogy a magyar szív ne táplálkoznék a magyar földből... Mikor a vándormadár tavaszszal visszarepül Erdélybe, s fölépíti fészkét - szebben énekel, mint odaát a tenger másik partján. - Mi pedig a franczia földön sokkal szomorúbban énekeltük a «Balogh Ádám» tüzes nótáját, mint odahaza.

Ha pedig arra járt a vándorszellő, talán felkapta a mi szomorú nótánkat a szárnyára és elvitte a tündérhazába. Mindenkinek a hangját odavitte, hol először gyügyögött magyarul - az enyémet elvitte Zágonba... evvel altatta el az édes anyámat, Torma Éva asszonyt... a ki azt sem tudja talán, hogy az ő szegény fia él-e az idegen országban vagy már meghalt...

Hej, te tömpe orrú tudós, a te minden tudományodért nem adnám oda a könnyet, mely vánkosomra hullott, mikor este lehajtottam a fejemet a kamarámban, összefogtam a kezemet és imádkoztam:

- Te pedig, Uram Istenem, ne feledkezzél meg rólunk, hazátlanúl bújdosó magyarokról!

- -

Éjfélkor egy franczia kakas vert fel az álmomból, mert tudni való dolog, hogy a kakasok a világ minden részében egyformán kukorékolnak.

Hogy miért kukorékolt a kakas épen éjfélkor, azt máig sem tudom, de azt nem felejtem el soha, hogy nagyon gonosz álmom volt. Mert én álmomban egy templom előtt mentem el. A templom kicsiny volt, akkora, mint a zágoni, s előtte egy rongyos ruhájú, öreg koldus kéregetett, a karja le volt száradva, a szeméből peregtek a könnyek, s ezt énekelte:

Király voltam, koldus lettem,
Koldus lettem...
A sorstól nem érdemlettem,
Érdemlettem!

Ez a koldus pedig szakasztott olyan volt, mint - az én jó uram. Hozzá futok, meg akarom ölelni a térdét - és a kakas megszólalt.

A szolgám a szegletben aludt a kopott farkasbőrön, erősen hortyogott, s én felültem az ágyban. Nem is tudtam elaludni. Reggel az én jó uram azzal a hírrel fogadott, hogy rövid napok múlva indulunk *Törökországba*.

Maig is töröm a fejem rajta, hogy ezt a nagy újságot ki súghatta meg előre annak a franczia kakasnak?

- -

Ihol, nem hagyott el minket a jó Isten. A török császár készülődik az osztrákok császára ellen. Lesz háború, a magyar ismét kardot ránt, megint lobog a zászló «Pro Deo et Libertate» - ketté válik a bérczek karja, s mi megyünk haza sírni és örülni... igen, igen: sírni és örülni!

No tót atyámfia, jere velünk, s hírdesd tudós szavakkal, hogy jön Rákóczy, jön, s hozza a szabadságot! Lesz kenyér is, lesz békesség is utána!... Hadd járjam el a tánczot, hadd fújjam el a «Csinom Palkó» nótáját.

Az Isten áldjon meg franczia kakas, - te hírdetted előre, te nem engedted, hogy a vén koldus az én jó uram legyen!

- -

Akkor így éreztem, és így gondolkoztam.

Ma?... Lehajtom a fejemet a tenger partjának hideg kősziklájára, s a zúgó szél eltördelve viszi fájó sóhajtásomat egy sírhoz... egy sírhoz, melyben királyból lett koldus pihen. A templom, melyben a sír van kicsiny - éppen olyan kicsiny, mint az az álombéli...

Leteszem a tollat... ma nem írok egy sort sem.

XII. FEJEZET.

Török barátság isten irgalmából.

Hogy minémű nagy ellenségek voltak hajdanában a magyar és a török, azt ugyan mindenki megolvashatja a régi krónikákban. Véres pennával írtak a régi krónikások, hanem a vért nem a törökökből folyatták ki, hanem a magyar szivekből. Igen szép és hosszú prédikációt írhatnék én erről, ha czélarányos volna a régi sebeknek felpiszkálgatása. De nem teszem, mert, a ki török kenyérre készül, az ne a krónikák után induljon. Erdélyben pedig a kukoriczát török-búzának hívják, s ebből a búzából nem kenyeret, csak málét lehet sütni, azt sem eszi meg minden ember. Mi sem ettük meg a francziák minden kenyerét, akit adtak, abból nem hagytunk ott semmit, csak az urunk hagyott egy nagy summa pénzt náluk, azt is azért hagyta ott, mert semmiképpen nem akarták neki megfizetni.

No hát franczia-barátságból török-barátság lesz. Mely nagy és váratlan fordulata a sorsnak, erre ugyan mi közrendűek nem gondoltunk volna, de bezzeg gondolt Bercsényi uram, a ki erősen zaklatta nagy-erős biztatással a mi urunkat, hogy készülődjék, mert ő is oda siet a maga háza népével és embereivel a török földre. Egészséges háborúnk lesz a császár ellen, s a magyarországi urak is mind talpra állanak. Megmozdúl még az erdő is, minden fa puskát ragad, s felsüt ismét a kuruczok napja.

Hogy ezt írta-e Bercsényi uram a fejedelemnek, azt én nem tudom, de a tüzes-gerjedelmű generálistól egyébfajta üzenet nem telt ki.

Azt pedig én el is felejtettem mondani, hogy Bercsényi uram nem volt velünk Franczia-országban, de talán még azt sem említettem, hogy a mi urunk nem hivatta magát a francziák földjén fejedelemnek, hanem megelégedett a grófi titulussal.

Ez mind így volt, de azon már nem változtatott, hogy mi el ne búcsúzzunk a jámbor barátoktól, a kik jó szomszédaink voltak, s bizonyosan imádkozni fognak érettünk. Erre a sok egyéb dolguktól reá-érnek, s a kik pogány földre készülődnek, azokért kell imádkozni.

Zay úrfi éktelen vidám volt, míg készülődtünk.

- Ihol, Kelemen, tollas kalap kerül a fejemre mégis. Lesz belőlem generális!

Ezt mondotta nekem, s csizmája sarkát egymáshoz verte. A csizmája sarka pedig le volt kopva.

- Elváslik a reménység is, - mondám neki - mint a csizma-sarok!

- Új sarkot veretünk reá! - vágott vissza.

Igaz bizony, a bujdosók mind vargák, egyebet sem tesznek, mint Reménységet fejelnek, s új sarkokat ütnek a Reménység csizmájára.

A mi urunknak feles számmal akadtak a franczia herczegek, grófok, bárók között jó barátai. Ki ne szerette volna meg a mi jó urunkat! - Ezek pedig eljöttek a mi kastélykolostorunkba, vagy stafétás legényeket küldöttek, s mind azt hajtogatták:

- Ne menj el, Rákóczy Ferencz, bizony nem lesz jó sorsa ennek a dolognak. Maradj nálunk, jobb alkalom is akad a hazatérésre.

Még sok egyéb okos dologról volt szó, a mint Szatmári Király Ádám, a legbelsőbb kamarás mesélgette, de én azokat már mind elfelejtettem. Csak azt tudom, hogy a franczia barátság sem hizlalt meg, a török-barátság sem ehet meg ruhástól, bőröstől, mindenestől.

Egy némely franczia könyveim valának, azokat a szolgám ki akarta a ládából dobni, de én nem engedtem, mert sok édes gyönyörűségemet leltem bennök eddig is, hát csak begöngyölítettem a ruha-féle közé. Elvittem volna egész bibliothékát is, de nem volt. Szegény embernek kicsi a portékája. Elmondhattam volna azzal a görög bölcscsel, a kinek egy öltő-ruhája volt, hogy «mindenemet magammal viszem».

Aztán még azt is végig kellett néznem, hogy a mi jó urunk hogyan búcsúzott a virágjaitól meg a fáitól. Elég siralmas dolog az érzékeny szivű emberre, én pedig az voltam, az vagyok s mindig az is maradok. Virág kevés volt, mert őszre járt az idő, a fák is zörgették a leveleiket, a franczia fecskék is elmentek már délre. Nem is kellett olyan messze menniök, mint a szegény erdélyi fecskéknek, mert közelébb kapták a tengert.

Ebből a tengerből ugyancsak kijutott nekünk is. Hogy pedig a tenger vize sós, azt a szolgám bizonyíthatja legjobban, mert egy csuprocskával merített belőle - s majd kiadta tőle a lelkét. Még az alma-csigernél is rosszabb, azt mondotta.

Van, a mi a tenger vizénél is rosszabb: a hintázó hajó.

Erről én is mesélhetnék, hát még szegény Zay úrfi! Őt nyomorította meg legjobban. Olyan lett szegénynek a hasa, mint egy üres dohányzacskó, még annál is laposabb. Kiszorította belőle a hajó még a lelke üdvösségét is. Nem tréfa-dolog, mikor a hajó elkezd bolond jó kedvében táncolni, s Petykó, a czigány hányja a czigánykereket, de most az egyszer nem jó kedvéből. Aztán előveszi a nadrágszíját, s azzal odaköti magát a hajórúdjához, hogy valamelyesmód le ne hemperedjék a hajónak átkozott lapos fedeléről.

Zay úrfi belém kapaszkodott, s azt mondta:

- Ha még egy félóráig így tart, vedd ki a tarsolyomból a pisztolyt, s lőjj le, Kelemen!

Én aztán elővettem a magam tarsolyát, s egy fakulacsból erős franczia pálinkát töltöttem a szájába, s azt mondottam:

- Előbb igyál, aztán halj meg, de arra reáérsz Törökországban is.

Szegény Zay úrfiból kijött a pálinka is, - de az élet nem, mert azt a jó Isten csudálatos erős kötelékkel bogozza az ember testéhez.

Hanem, a ki imádkozni nem tud, az induljon el Franciaországból hajón Törökországba - s a tengeren bódorgó hajó megtanítja imádkozni. Jó, hogy erdélyi oláh legény nem volt velünk, mert nyilván az ördögre fogta volna ezt a keserves tánczot, a mit járattak velünk.

Enni csak harmadnapra tudtunk s még az eredendő bűnt is lekoplaltuk. Az első falat sós hústól majd meghaltam, a második falat meggyógyított, a harmadiktól még éhesebb lettem, a negyedikre még a könyem is kicsordult.

Negyvenegy napi keserves tengeri-kocsikázás után megállott a hajó s én szerettem volna leborulni a földre, hogy megcsókoljam - mert ez a föld nem mozgott a talpam alatt. A nagy tudósok azt mondják, hogy a föld mozog - igaz lehet, de legjobban a hajó mozog.

A fejedelemnek volt egy selyemszőrű kutyája, már vénecske volt, de mert még a gyermekei is játszottak vele, nagyon szerette. Ez a kis kutya útközben egészen megőszült - legalább ezt vallotta az egyik inas, a ki az ölében hozta. Igaz-e, nem-e, azt én nem firtatom, de azt tudom, hogy legalább hat fonttal kevesebb húst vittem a két lábamon a török földre, s hogy az első éjszakám Gallipoliban édesebb volt, mint a török nagyvezéré, a kit Isten éltessen, pedig én nem ismerem. Azt sem fölösleges dolog megtudni, hogy az ágy, melyen feküdtem: a kopacz föld volt s a fejem alá három darab könyvemet tettem, no de annál pompásabb volt a takaróm: t. i. a kucsmám. Oka ennek az vala, hogy a hajóról az nap csak a legszükségesebb egyet-mást hordották át az inasok.

A partraszállás anno Domini 1717 október 10-én történt, mikor én huszonhetedik évemben jártam. A török császár pedig az Urunknak csináltatott szállást, de rólunk, közrendűekről nem gondoskodott.

A török vezér egy felnyergelt lovat is küldött a mi Urunknak ajándékba, mert az ajándék-adásnak és még inkább az ajándék-kapásnak nagy kelete van a törököknél.

Hogy aztán Zay úrfit a tengeri nyavalya nem öli vala meg, hát még jobban fellobbant benne a harczolási kedv. Nem is beszéltünk néhány hétig egyébről, mint német koponyákról, melyeket hasonlatosaknak néztük a nyers tökhöz s éjjel-nappal hasogattuk.

Nekem pedig csak az nem fért a fejembe, hogy micsodás maskara-játék az emberi élet. A mi szép apáink egyébről sem álmodoztak hajdanában, mint a török koponyákról, mi pedétig a kicsi beszédű és sok pipájú törökkel összeparoláztunk.

A nyomorúság kihazudtatja az ember szivéből a gyűlölséget, az irigységet, minden alkalmatlan érzelmet.

Való igaz, hogy a török nyesegette le Thököli Imre uram lelkének a szárnyait, hogy a török lopta volt el válogatott csalafintasággal híres, nevezetes Budavárát: és mi mégis a török tenger mellékén kerestük azt a nagy rakás kenyeret, a kit ez földi életben jó vagy rossz etyepetyével végig kell ennünk.

A főbb rendűek a mi Urunk szállásán minden nap összegyülekeztek és tanakodtak azon, hogy mi leszen a hadi szándék, mi pedig ültünk az üres kvártélyunk kapujában és egyebet sem tettünk, mint pipáztunk. A pipát pedig azért találták ki, hogy legyen mivel a gondolatot elaltatni. A füst karikázik, miképen karikázik az embernek kódorgó reménysége. Jön egy-egy török, feléd se néz, csak tovább megy a maga dolgára.

Semmiletteképpen nem tudtam megérteni, hogy ezek az álmos törökök hogy tudták hajdanában megijeszteni az egész világot - még a magyarokat is.

Hanem ezen már túl vagyunk, a minthogy a gallipolii napoknak is vége szakadt. Elég rossz napok voltak s nem vártak jobbak reánk Drinápolyban sem. A nagy sík mezőn felütöttük a sátrakat s a kinek kedve volt, hát elment vadászni. Erősen kellett a tüzet éleszteni, mert nagy hidegek jártak s a reménység is olyan volt, mint a dézsában a víz, egyszer csak kezdett fagyni. Hát be is fagyott, mikor megtudtuk, hogy a török nem csatázik, hanem békességet könyörög s trakták folynak.

Ugyan bizony miért hívtak minket ide? Alamizsna-kenyeret változtattunk, a koldus-tarisznyát levettük az egyik vállunkról, hogy reá tegyük a másikra.

A mi jó Urunkat meglátogatta a köszvény. Ez még a török barátságnál is rosszabb, mert valameddig belénk költözik, rosszul esik még a betevő falás is.

Mikor így a kopacz földön heverek, mindig az motoszkál a fejemben, hogy talán jobb azoknak, a kik brassói csergével takaróznak s tehénhúslevest esznek - az én szép tündér hazámban...

Kifogyott a dohány a pipámból. Valameddig csak a dohány fogy ki a pipámból, - megélünk valahogy, csak a reménység pipájából ne fogyjon ki az a másik dohány, kit nem a török császár küld ajándékba, hanem egy másik, nagyon hatalmas, a leghatalmasabb Úr,... kinek áldassék az ő szent neve!

- -

Egyről pedig szinte megfeledkeztem s ez a kalmakányné mosónéja. Hogy ki és mi a kalmakány? E bizony nagy úr, mert a vezért helyettesíti és sok rabszolgája van. Egy magyar is akadt köztük, a pedig fontos hivatalban van, mert favágó; a felesége mosóné a kalmakány feleségénél s a mosóné sok mindent tud.

A mosóné elmond mindent az urának, a ki olyan úr, hogy a más szolgája, ez elmondja nekem. Innen tudom én, hogy milyen nagy országos dolgok készülnek, azt is megtudtam, hogy a török vezér, ki a mi jó Urunkkal csak foghegyről beszél - egyszer mészáros volt. A mészárosnak erős legénynek kell lennie, eligazíthat egy országot is.

Ez így van a törököknél s mondják, hogy volt már favágó is, a kiből a török császár vezért csinált. Látta, hogy szépen hasogatja kétfelé a fát - gondolta magában: no ez a kereszténynek fejét is épen így ketté tudja hasogatni.

Az atyámfia még tud magyarul. Ebből én azt következtetem, hogy én sem felejtem el, még ha favágó lenne is belőlem a kalmakánynál. Mitől Isten óvjon meg.

A mosóné nekem is mosott titokban s azt is tőle tudtam meg, hogy a császár megbotozta a vejét. Aj, teremtő Istenem, be sok vidám dolog történhetik a császár udvarában, kiről csak a kukták, mosónék, favágók tudnak...

XIII. FEJEZET.

Három rendbeli kvártélyváltoztatás.

Az első kvártélyom a drinápolyi volt. Leírom, hogy emlékezete maradjon, mert mindennemű panaszos szónál jobban beszél a bujdosásnak keserű voltáról. Való igaz, hogy mikor leírom, akkor már rangosabb a kvártélyom.

Állott vala pedig az én kvártélyom négy olyan kopacz kőfalból, mint a tenyerem. Az egyik falon volt egy ablak, az ablakon fatábla. Legjobban örvendett annak a szél, mert széliben és hosszában ki- és bejárhatott hozzám. Gondoltam, hogy becsinálom papirossal, de eszembe jutottak az egerek és patkányok, a kik velem a négy fal között szintén kvártélyt fognak - no hát ezek megették volna a papirost vacsorára. A palotámban volt egy durván faragott hátas szék, az ágyam a földre volt terítve. Egy csorba tálban szén pislogott, ez volt a kemenczém. Ha az ujjam meggémberedett, oda tartottam s igen jól megmelegedett, de jobb volt, ha a kezemet egymáshoz súroltam. Ha pedig el kezdett hullani a hó, akkor az ágyam takarója olyan szép, fehér lett tőle, ha pedig egyet sóhajtottam, hát az is fehér volt.

Csupa merő, fehér ártatlanság minden.

Mikor meg-megtámadott az elégedetlenség, vállamra tette kezét az igazság és erősen megrázott. Aztán megfogta a kezemet s elvitt a többiek kvártélyába. Azoknak ablakuk sem volt, ágyuk sem volt, cseréptálban pislákoló szenük sem volt - mégis éltek, mégis reménykedtek.

Elszégyeltem magamat s megokosodtam. A ki nyomorúságban él, az emlékezzék meg a nagyobb nyomorúságban levőkről s megtanulja, hogy a türedelem többet ér, mint a panaszkodás.

A mi jó Urunk is fázik a maga czifrább kvártélyában s mikor látja nyomorgó híveit, kiül orczájára az igazi, mélységes fájdalom.

- Nem fagyunk meg, jó Uram! - mondok neki s hogy nem felelt, ez nekem fájt, jobban fájt, mint az első kvártélynak a hűvös aérje és kevés mobiliája.

Krisztus Urunknak sokkal több stácziója volt, míg fölért a Golgothára, mint nekünk, mégis végig járta. Mi csak a kezdetén voltunk, s a tél minden szegény embernek keserves.

Zay úrfiék úgy unták magukat, hogy majd megették a kezüket és lábukat. Török róka, török nyúl akadt elég a mezőn, de a vadászat is csak úgy fülik az ember fogához, ha zsíros vacsora és bőséges borital van hozzá.

- Meddig tart még a török ácsorgás, Kelemen? - kérdezte tőlem télutóján.

- A meddig a rakás kenyér elfogy, - feleltem neki.

Egyet rántott a vállán s ott akart hagyni az irásom mellett.

Hát ebben a pillanatban halad el a házunk mellett tizenkét török katonával a hatalmas vezér, kiről elmondottam, hogy mészáros volt. Nagyon lelógatta az orrát. Pecsétes irást kapott a török császártól s ebben a pecsétes irásban az állott, hogy elmehet Isten hírével, lehet belőle ismét mészáros. Viaskodhatik az ökrökkel és a tehenekkel.

- Bizony elcsapta a császár a vezért, - ujságoltam Zay úrfinak.

- Ugyan megváltozék nagy-hirtelen a sorsa. Leültették a magas lóról.

- Okuljunk ebből, atyámfia, nekünk is ma még fáznunk kell, vajki tudja, nem kell-e holnap válogatnunk a selyem-bársony takaróban.

Még hosszasan leczkéztem Zay úrfit, de a kinek olyan változó, nyugtalan elméje vagyon, mint neki volt, azon nem segít a prédikáczió.

Az első kvártélyt nem cseréltük fel a kivánatos csatamezővel. Arra ugyan nem volt szükség, mert a török és a német hosszú időre megbékültek. Való igaz, hogy kívánatos ez világon a békesség, de nekünk nagyon szomorú volt, mikor hirét hozták. Eszterházi uram akkor mondotta ezeket az emlékezetes szavakat:

- Ragadjon belé a tokjába a magyar kard, nem kell azt kihúzni, hanemha parádéból.

Küldötték a törökök a szekereket és lovakat nekünk, hogy menjünk tovább, hogy menjünk távolabbacska a némettől, közelebbecske a tengerhez. A szekér több volt, mint az elvinni való, mert semminémű vagyonszerzésre a bujdosó magyar nem gondolhatott. Az én portékám elfért a kicsi szekér-saroglyájába is, de voltak olyanok, a kik a hónuk alatt is elvihették, mint egy görög bölcs, kiről meg vagyon írva, hogy mindenét magával vitte s egy másik, ki még az ivópoharát is elhajította, mikor egy pásztor ember a szemeláttára a tenyeribe merítette a vizet s onnan ivott.

A második kvártély egy rongyos török falú volt, Bujukdere. A török azt mondja, Büjükdere, de a már mindegy. Mezőnek mező, völgynek is völgy volt, szépnek is szép volt, de ha az ember sátrak alá kerül, mint a vándorló czigány, hát hiába szép a mező, a völgy.

Nekem jó volt a fekvésem itt is, mert a sok, nagy nyomorúságban egy kicsit neki indultam a hízásnak, Vagy azért, mert ilyen a fajtám, vagy azért, mert hozzászoktam a nyomorúsághoz.

A szolgám többet siránkozik, mint én, sovány is az istenadta és fakó az arcza, mintha kicserzették volna. Az első éjjel akkorát sikoltott, hogy ha ágyban feküdtem volna, kifordulok vala bizonyára az ágyból. Álmában-e vagy ébren, de hozzá ért a keze egy sok lábú, fertelmes állathoz, a kit a tudósok skorpiónak hívnak. Ettől aztán neki is elment a kedve az alvástól, nekem is. Felültünk mind a ketten a sátrunkban.

- Hej uram, keserves élet a miénk - mondá ő.

- Bizony nem vetették rózsára az ágyunkat - mondottam én.

- Jobb odahaza, - mondotta ő.

- Jobb, - feleltem én.

Igy beszélgettünk sokáig s ha valaki azt hiszi, hogy a szolgám meg volt az én feleletemmel elégedve, hát gondolja meg, hogy az én szolgám hajdanában Bercsényi uramnál volt kukta s jobb a pecsenyés nyársot forgatni a tűzhely mellett, mint egy Isten háta megett levő török faluban éjjel a sátor alatt skorpiókat fogdosni.

Ez a ritka szép mulatság eltartott két-három hétig s ha esett az eső, az orrunkat sem kellett kidugni a sátorból, mert úgy is megvizült. Csorgott be a víz, úszhattak a skorpiók.

Az Urunk is csak sátor alatt lakott, ezzel megvigasztalhatta magát a szolgám. Neki arra a vigasztalásra nagyobb szüksége volt, mint nekem, mert az ő lábáról ebben a második kvártélyban szakadt le a csizma. Oda adtam volna az enyémet, de nyáron az úr is bolond, ha csizmát húz. A skorpió is jobban szereti a mezítlábat.

Hanem éjjelenkint sok szép csillag ragyogott az égen. El-el néztem sokszor, behúnytam aztán a szememet, hallgattam a török békák kuruttyolását. Szakasztott úgy kuruttyoltak, mint a zágoniak... A világ minden részén levő békákat az Úristen tanította meg kuruttyolni. A

különbkülönbféle nyelveken való imádságokat is egyformán megérti. Ha a török azt mondja neki: *Allah!* azt épen olyan jó szívvel veszi, mintha mi azt mondjuk, hogy Úristen...

Reánk is ő visel gondot abból a nagy-nagy távolságból...

- Kelemen, Kelemen! Nézz fel a csillagokra s edd tovább a kenyeret.

- -

Mire a fák levele odahaza Zágonban kezdett sárgulni s a fecskék készülődtek, hogy erre felénk jöjjenek - ámbátor én még egyikkel sem találkoztam - megest jött Konstantinápolyból a parancs. Nekünk már csak a mennyországból, meg Konstantinápolyból parancsoltak. Ha az Úristen, azt mondta valamelyiknek:

- Jövel szolgám, elég volt a földi zarándoklásból, - hát lehetett volna száz doktor, száz borbély - elment az, a kit hítt, elment s vissza sem jött.

Ha pedétig a török császár azt izente, hogy menjetek tovább, jött a török ló, jött a török szekér, kalauznak vagy száz csausz s mi mentünk nagy engedelmesen.

A nyakunk reá volt kötve egy rengeteg hosszú istrángra, az istrángnak a vége ott volt a török császár kezében. Egyet rándított s a bujdosók tovább bujdostak.

Hova? Merre?

Aj, teremtő jó Istenem, hát ezt a hiábavaló kérdést ugyan ki szalasztotta volna el?

Jenikő volt a harmadik kvártély.

Ha Jenikő ott volna, a hol Brassó, elmennék mindennap oda a tűlevelű fák alá sétálni, de így?... No de itt már házak voltak s a házakban emberek laktak. Való igaz, hogy csak örmények és görögök, de erről nem tehettek. Az Úristen csak egy marék erdélyit hintett el abban a kis tündérországban, kellett másféle növevény is a világ rengeteg kertjében. Az örmény fekete, még a fehérnép-féle is, a görög pedig görög, de nem a régiből való. Az már kipusztult, még a nyelvük is rusnya lett. Ha minden nácziónak ez lesz a sorsa - nem akarok hétszáz esztendeig élni, különösen Jenikőben.

Bekvártélyoztak egy örmény szűcshöz, a ki görbe szemmel nézett rám s a kis kamaráját tisztességesen kiürítette, hogy valamit el ne találjak tőle lopni.

- Atyámfia, szűcs, - mondottam neki mindjárt első nap - ugyancsak megraktad mobiliával a kamarát, az ember nem is tud benne mozogni. Vidd le a székeket s az asztalt, mert én ahhoz nem szoktam hozzá.

Felrántotta a szemét a feje búbjára s úgy bámészkodott rám. Aztán elkezdett vigyorogni. A jenikői örmény vigyorgása olyan, mintha az ember a bocskorával belétapos a sárba - olyan az arcza.

Elhiszem, ha czifra bundát mérettem volna magamnak, még mázos korsót is állított volna be a kamarámba, de mert nem rendeltem - még széket se tett oda.

Az ő alvó kamarája épen tőszomszédos volt a kamarámmal. A szolgámnak pedig olyan hangja volt, mint a gyöngytyúknak. Ezt pedig jó tudni, mert betanítottam a szolgámat egynémely kesergő nótára, a kinek a nótája magyar volt, de a szövege örmény-török-latin-franczia. Nem érthetett abból egy teremtett emberállat sem egy szót is. Erre a nótára reágyújtattam úgy tizenegy óra után a szolgámmal - s énekeltettem éjfélig.

Az örményt majd megütötte a lapos guta. Elment panaszra másnap a török kádihoz - mert így hívják a birót - s az megverette a talpát. Az efféle mulatság nem a legkedvesebb.

Itt tudtuk meg, hogy Bercsényi uram török földre érkezett Lengyelországból. Nem lőn neki maradása ott sem. Minémű nagy ellenség volt a sarkában neki is, nekünk is, arról talán nem is kell beszélni. A török kádik pálczája és korbácsa nem oly gyilkos, mint a bécsi németek szeretete.

Úgy megörvendettem a hírnek. Nem is a generálist akartam látni, sem a méltóságos asszonyt, kinél méltóságosabb még a magyar földön is kevés termett, hanem azt a kis leánykát, kinek én azelőtt nyolcz esztendővel meséket mondottam.

Jól esik a bujdosónak, ha maga fajtájával találkozik. A panaszkodás kisebbíti a szomorúságot. A szomorúság a hó, a panaszkodás a napsugár; olvasztja a havat - hanem a víz és sár ott marad mégis.

A ruhám elnyavalyásodott. A ruha sem tart száz esztendeig, az ember is rövidebb idő alatt rongyosodik le. A térdemen kiváslott a nadrág, a kucsmámnak is kezd erősen kopni a szőre.

A kamarási fizetésből nem telik újra. Kérni pedig nem szerettem soha. Ha kérnék, egy szóra mindjárt adna az én jó Uram, de miért kérjek? Rangos mulatságba járunk-e? A ruhánk minéműségét valaki vizsgálja-e? A ki megmossa mindennap friss vízzel az ábrázatját, rendbe szedi a haját és bajúszát - az elégedjék meg vele. Nem kértem soha semmit az uramtól. Ha szolgáltam, hát szolgáltam emberségből.

Hanem az a kis leányka nem ment ki a fejemből, pedig az most már nagy leányka lett, én pedig rongyos bujdosó voltam...

Az uram, az én jó uram észrevette kamarásának a kopott ruháját. Elég szomorúság volt az neki, hát meg kellett vigasztalnom:

- Bírja még, kár volna pénzt adni az újért! Tükörben sem látom, más sem nézi, uram!

- Nem a te szégyened, Kelemen, hanem az enyém. Szólj Sibrik uramnak! Nem, majd szólok én.

Mire Bercsényi uramék megérkeztek, volt szemrevaló gunyám. A ki adta, az tanuságot tehetett róla, hogy nem kértem. Nem illik az erdélyi nemes emberhez, legkiváltképen pedig a székelymagyarhoz.

- -

A nagy rakás kenyér, a ki mellé telepedtünk, szép aprónként kezdett fogyni, de egészen nem fogyott el, mindig újat süttetett nekünk a török császár.

Szántanunk, vetnünk, boronálnunk sem kellett; akár eső hullott, akár nap sütött - a kenyér termett. Mindennap jól laktunk, a kenyér pedig még akkor is kenyér, ha sós könyet hullatunk reá... a sós könyet reá hullatjuk, - de megeszszük.

XIV. FEJEZET.

Egy kicsi visszapillantás.

Megállj vándorló madár! Ereszd le a szárnyaidat, ne szántsd, ne szántogasd tovább a levegőeget, mely mindig egyforma, csupán a felhőknek alakja másmilyen. Egyik szalad, mintha kergetnék, a másik végig nyújtózik, a fejét leteszi az örmény hegyekre, a lába pedig elér az erdélyi havasokig, aztán csak sír, csak sír, mint a kárvallott ember, mint a sirató asszonyok, a kiknek kicsi pénzt és nádmézes pálinkát adnak, hogy sírjanak. Megállj vándorló madár, én szegény fejem!

Mikor elindultál hazulról, félig gyermek valál, most gyakor kézzel borotválni kell az állat, mert ugyancsak hamar borostás lesz. Czigány-muzsikával sem hirdetik, mégis születésed napja van - a *huszonnyolczadik*.

Az életnek szebbik fele oda van, talán a legszebbik, hanem ha ezután jön a java. A micsodás furcsa országba kerültünk, még reád kerülhet a sor, hogy a török császár megtesz fővezérnek s akkor lesz erős-nagy dinom-dánom. Hanem ettől ne félj, mert ez nem fenyeget.

Elég tarka volt az életed eddig is. Ezredik vagy tízezredik atyádfia sem érte meg azt, a mit te eddig megértél. Elsőbben nem látta szemtől-szembe Rákóczy Ferenczet, a mi jó urunkat, nem is hált vele egy fedél alatt, másodsorban nem evett lengyel czipót s nem vadászott lengyel medvére, harmadsorban nem mulatozott franczia urakkal s nem ült hajón (kit ugyan nem bánhat meg, a ki nem ismeré!), aztán nem látott annyi törököt, mint te, a fekete kávés ibrik mellett, halat sem evett, a ki a tengerben úszkál addig, a míg ki nem fogják.

Semmiletteképen panaszra nincsen okod, én árva fejem. Ki jut-e a rakás kenyérből mindennap? Ki jut. E mián nem kell aggoskodnod, nem kell búcsálódnod. Jársz-e rongyosan? Nem jársz. E mián nem jár nyakadra sem a szűrszabó, sem a varga, sem a kalapos, sem a szűcs. Meg van-e mindennap az álmod? Meg van. No hát ne akarj te cserélni a fővezérrel, mert annak is van mindennap álma, való igaz, csakhogy ő a császárral álmodik s a császár mindennapi álmában avval fenyegeti, hogy kidobja az állásából. Az erdélyi gyalog-czigány póstás nem fekszik akkora szívbéli aggodalommal le a vaczkára, mint a fővezér. Nyugodj meg vándor madár, én lelkem!

Vagynak, igaz, egynémely kívánságaid, a melyek megöregszenek veled, olyanok, mint a hajad szála, nőnek-nőnek s ha az olló lecsípi a végüket, ismét csak kinőnek; olyanok, mint a török föld fűszála, kibúvik még a kavics között is, elsárgul, magva ott ragad, ismét csak kihajt minden tavaszszal, olyan mint a szél, mely soha el nem ül örökre, hol itt kél szárnyra, hol ott; ma neked dúdolgat álomhozó éneket a füledbe, holnap elmegy Zágonba és egy búbánatos anyának mesél a fiáról, az elveszett fiáról, a kit ő kegyelme talán soha nem is fog látni.

Csüggeszd le fejedet, vándor madár, én árva lelkem és valld meg a te nagy-nagy bűnödet. Valld meg, hogy lehetett volna másképen is, mert senki téged meg nem csonkított a te szárnyaidban, repülhettél volna, de te nem repültél. A ki pedétig kimegy a viharos-borús, a fekete éjszakába, az húzza összébb a bundáját, tűrje, hogy arczát verje az eső, fülébe sípoljon a szél s várja meg, a míg csillagok kerülnek az égre, mert azok mutatják meg az útat, miképen a betlehemi pásztoroknak és a napkeleti bölcseknek hajdanában.

Egy falás bölcseség s egy jó porczió türelem, semmi egyéb. Ennél több nem kell az élethez. Az élet pedig nagy szekér, a ki megindul s ha egyszer megindul, mi húzzuk, mert mi vagyunk a lovak, a kiket beléje fogtak. Mikor belőlünk kifogy a szusszanás, akkor megállunk, de addig

nem. A ki nagyon siet, az hamarébb kifárad s úgy döczög, mint a csiki szekér, ha dülőn felfelé kapaszkodik - hát ne siessünk nagyon, mert szép az út s jó, ha sokáig tart.

Bizony szép és gyönyörűséges az élet, mondom én, a kinek ablakán benézhet a lúd, olyan alacsony s be is repülhet, mert nincsen rajta ablak. Errefelé drága az ablaküveg s jó a friss aér a szobában. Fölös bútor sincsen, mert mire is volna. Vendég nem jön, a ki nagyon módis, a kinek drága karosszék kell; ha ki akad, leül az ágy szélére, az ágy széle s a közepe is a padló, oda hát a patkány is leülhet, a minthogy le is ül, mert van belőle elég. Asztalnak pedig jó az ember térde, oda mozdítja az ember, a hova akarja s mindenűvé magával viheti; enni is lehet róla, ha van mit, írni is lehet rajta, hát ennél jobb asztalt még nem csinált remekbe semmiféle teremtett asztalos, hanemha a jó Isten, a kinek áldassék az ő neve, mert ő adta az életet s a miképen ő küldi reánk a rosszat, azonképen tőle ered minden jó is.

Vándor madár, én fáradott lelkem, te csak pihenj meg szépen s a mit eddig láttál, arról meséld, hogy szép volt, jó volt s a mit ezután kell látnod, attól meg ne ijedj!

Nézz ki az ablakon! Az a nagy szürke ég nem egyéb, mint egy óriási tyúkborító, ez béborítja az egész világot, béborítja a török császárt is a palotájával és a kincseivel, a katonáival és a szolgáival együtt épen úgy, mint a kicsi nyűveket, a pillangókat, a mezei egeret, a szerecsen pusztának csíkos tigrisét; a ki pedig reánk borította, az vigyáz reánk.

Oh, vigyázzon is ott messze-messze a zágoni hajlékban egy asszonyra, kitől hamar elmúlt az öröm s kire nagyszomorú emlékek borulhatnak ezen a mai napon! Vigyázzon reá apai jósággal s vigasztalja meg őt búbánatos perczeiben, mert én ezt nem tehetem. Én húzom tovább a szekeret, a ki elé immár huszonnyolcz esztendő óta be vagyok fogva. Azt sem mondom: nehéz, azt sem mondom: könnyű, csak húzom tovább, míg az utolsó szusszanás tart.

- -

A szürke felhőkből pedig megeredt az eső, hogy mikor lesz vége, azt még Sibrik uram sem tudná megmondani, pedig a béka kuruttyolása nem jövendöl olyan biztosan, mint az ő bal lába, a kit a tudósok is megirigyelhetnének tőle, olyan igazmondó.

Ezen a napon nem történt semmi nevezetes, csak az, hogy a Zay uram bicskája leesett az asztalról s egy hatlábú férget a földhöz szegezett. Az a féreg nem húzhatta tovább életének a szekerét, mert Zay uram a szolgájával eltapostatta.

De mi csak húzzuk tovább s még fütyölni is tudunk. A míg az ember fütyöl, addig él - s másnap megkezdettem a huszonkilenczedik esztendőt.

XV. FEJEZET.

A Bercsényiék házában.

A háborúból ugyan nem lőn semmi, de az már bizonyos volt, hogy Bercsényi uramék is török földre érkeztek. Ennek pedig mi bujdosó magyarok mind örvendettünk. Elsőbben is azért, mert az urunknak mindenha kedves embere volt Bercsényi, a jó szolga pedig örvend, ha az urának öröme van: másodsorban azért, mert Bercsényi uram mind feleségestül együtt mulatság és traktakedvelő ember volt, az ő házánál tehát egy-két vidám órát fogunk eltölteni. Egyéb is volt, a mi engem kecsegtetett.

Eszembe jutott az a kis eleven leányka, a kinek néhanapján mesét mondottam s a ki fölöttébb nagy örömmel hallgatta azokat.

Nagy ideje múlt annak is, mind a tíz ujjamat végig kellene olvasnom, hogy számba vegyem az elmúlt esztendőket. Azoktól is elmúlik az idő, a kik rémséges unodalomban morzsolgatják le a napokat.

Bercsényiné, a grófné, nagyon rátartós asszony volt. Rajta ugyan nem változtatott sokat a bujdosás, csak a haja kezdett fehéredni, de a méltóságos beszédje ugyanvalóst a régi maradt.

Nem mondom én azt, hogy csak az asszonyok szeretnek beszélni, de azt mégis tiszta lelkiösmérettel elmondhatom, hogy Bercsényiné szeretett beszélni. Okos, szép és tanulságos vala a beszéde mikor kezdette, hanem azt már nem tudnám megmondani, hogy milyen volt, mikor elvégezte, mert az én eszem addig őt soha sem kísérhette. Hanem azért ott ültem a széken, a fejem is bólogattam, még mosolyogtam is, ha láttam, hogy ő mosolyog. Úgy hozza azt magával az illendőség. Az én szemem reá-reá tévedt Zsuzsinak az arczára. Akkor aztán vége volt a figyelemnek.

Oh, be kedves arcza is volt Zsuzsinak, a kis leánykának, a ki félt egykor, hogy neki is bajúsza lesz. A bajúsz szép a férfiak orra alatt, de nem szép az asszonyok orra alatt. Egy örmény asszonyt láttam, a kinek szép fekete bajúsza volt. Annak is azt találtam mondani, hogy borotváltassa le, az is megharagudott - nohát többé nem is bánom, akár van bajúsza az asszonyoknak, akár nincs. Zsuzsinak nem volt, de a helyett volt két gödröcske az orczáján, ha nevetett.

Ha Bercsényiné valami mulatságos dolgot mesélt el a régi farsangokról, Zsuzsi mindig nevetett. De attól úgy csengett a ház, de az úgy csilingelt az én fülembe.

Túrós-kapros rétest is itt ettem a Bercsényiék házában nagysok idő multán ismét. Kérdeztem Zsuzsitól, hogy ő csinálta-e? Azt felelte, hogy a vén Zsámbokyné csinálta. «Bezzeg kár» - feleltem én - mert nekem jobban esett volna, ha ő csinálja vala.

Az öreg méltóságos asszony nem hallotta e szavakat, mert mindjárt egy régi történetet mondott volna el valamelyik őséről, a ki egyszer halálos beteg lett a túrós-kapros rétestől s a munkácsi felcser nehezen tudta belőle kikurálni.

Azt sem hallotta a méltóságos asszony, mikor Zsuzsi elmondotta nekem, hogy be sokszor jutott neki eszébe «Kelemen bácsi», a ki olyan jókedvű, tréfás volt mindig. Még a mesékre, még a bajúszra is emlékezett. A míg így beszélt s közbe-közbe nevetett - én azt hittem, hogy a Bercsényi uram pérai háza ott van az én tündéri hazám szegeletjében, a brassói havasokról fujdogál langy szellő s a merre nézek, mindenütt csupa kedves, ismerős arczot látok.

Bercsényi uram szavai is folyton a fülembe csengtek:

- Kamarás uram, ne feledje el kegyelmed, hogy a pérai háznak nincs zár a kapuján. A ki bujdosó magyar, mind szívesen látott vendég nálunk.

Zsuzsi is mondott valamit az első látogatás után:

- Ha holnap nem is, de holnapután újra eljöjjön!

Ezek a szavak aztán mind kavarogtak a fejemben. Addig kavarogtak, míg elkezdettem fütyölni. Még a bokámat is összevertem otthon. A szolgám bámult s megkérdezte:

- Jó bora volt a generális úrnak, kamarás uram?

- Jó hát! - mondám neki s egy marék török dohányt adtam, hogy attól legyen neki is jó kedve.

- -

Sibrik uram Zayval az urunk szállásán búsult másnap délután.

- Bizony öcsém - mondja Sibrik - soha ki nem derül felettünk az ég, azt mondom én. Végig húzzák szájunkon a mézes madzagot, azt mi megnyaljuk - s mégis keserű marad a szájunk íze.

- Miért nem cselekszik az urunk a maga jóakaratából? Mi is volnánk elegen, mások is hozzánk állanának - sok már a heverés, fordítani kellene az állapoton.

- Iszen ha az olyan könnyen menne! Kaliczkába zártak s a lakatnak két kulcsa van, egyiket a német császár tette a vánkosa alá, a másikat a török császár!

- Vegyük ki az egyiket s a másikat karddal szerezzük meg -

- Bolond beszéd, öcsém! - vágott közbe Sibrik uram. - Könyökig vájkálhatunk a tarisznyába, üres az, pénz nélkül nincs háború, háború nélkül nincs kulcs -

- Aztán meg - szólottam én is közbe - ez a mi mostani állapotunk nem is nagyon rossz. Békességes tűréssel megédesítjük a napot, hosszú várással kivárjuk az alkalmatosságot. Ez a kettő fordít a mi állapotunkon.

Erre aztán mind a ketten nekem estek s holmi halvérű embernek neveztek el, a kinek minden jó, mindenütt jó.

Ingyen sem haragudtam meg reájuk. Ki a micsodás természetű, aképen nézi az életet. Nekem nem volt okom panaszra, mert egyet gondoltam és - Pérában termettem. Ha minden bujdosó magyart szívesen látnak ott - gondolám magamban - miért ne látnának szívesen engemet, a kinél áhitatosabban senki fia sem tudja hallgatni a méltóságos asszonyt - legkivált, ha Zsuzsival együtt hallgatom. Ez a világon a legtermészetesebb dolog, mert nagyon összebarátkoztunk. Többrendbeli csalafintasággal kifirtattam, hogy melyik a legkedvesebb nótája, a legkedvesebb virága: a nótát elénekeltem, a virágot elhoztam. Sem a nótából, sem a virágból ki nem fogytam. Egyszer tánczoltunk is, még a mi jó urunk ő kegyelme is gyönyörködve nézte s azt mondta:

- Ez már magyar táncz! Jól összeillik a két teremtés.

Zsuzsi erre megint kedvesen nevetett.

Valami nagyon bolond kívánságom támadt nekem. Be jó volna, ha Pera Jenikőben volna, ha Bercsényi uraimék átköltöznének hozzánk s ha nekem csak a kvártélyom ablakából kellene kinéznem, hogy Zsuzsit megláthassam!

Erre a bolond kívánságra épen tizenkettőt aludtam. A kívánság még mindig kívánság maradt, hanem tizenharmadszor felébredvén - ez pedig április 16-án volt - csak megfújták a trombitát, megütötték a nagy dobot úgy a jenikői bús magyaroknál, mint a pérai Bercsényi-portán.

A szolgák hordották a sok bagázsiát, de nem szekerekre, hanem két hatalmas vízi hintóra.

Tudtuk, hogy merre visz az utunk - közös kvártély készült az összes bujdosó magyaroknak.

Ez pedig a szép tündér hazától még messzebb, sokkal messzebb fog esni: *Rodostó*.

Búsuljak-e? Örüljek-e?- kérdeztem magamtól. Hát, én édes teremtő Istenem, valaki reám mosolygott a kvártélyom kopasz faláról, a két arczán két gödröcske volt. Fülembe csengett a mi jó urunknak a szava:

- Jól összeillik a két teremtés...

Hát aztán én hogyne örültem volna, mikor tudtam, hogy Bercsényiék is míg a világ s még két nap velünk egy városban fognak lakni.

XVI. FEJEZET.

Egy magyar gályarab története megvigasztal.

El kellett az új kvártélyra menni, mert parancsolták. Volt nekünk egy titkos jó barátunk, a ki minket akkor szeretett volna látni, mikor a háta közepét. Ez volt a német császár konstantinápolyi embere. Azért küldötték oda, hogy folyton a mi jó urunkat vigyázza. Oroszlánnak nézték, a kitől még akkor is féltek, ha egész tenger választja el Bécstől s ha a kalitkájának a rúdjai kemény vasból kovácsolódtak. Ez elég szomorú dolog, de még sem erről beszélek, hanem egy magyar gályarabról, kit én három napig láték ebben az életben, aztán soha többé s mégis elfelejteni nem tudtam soha.

Úgy esett a dolog, hogy a török császár egy nagy vontató és lapáttal hajtható gályát küldött az urunk szállítására. Huszonhat pár lapát vonta, mindenik lapáton három-négy ember volt, mind összesen *kétszázhúsz* rab-ember. Egy lapátnak a hosszúsága öt öl volt, azért kellett a vontatásához annyi ember s ezek a lapátok, mintha összebeszéltek volna, mind egyszerre merültek be a vízbe. A kétszázhúsz rab-embernek ugyancsak volt dolga s nekem, a mint őket néztem, ugyancsak nehéz lett a szívem. Úgy megrándította az éktelen temérdek lapát a karjukat, hogy attól féltem: tövestül kirántja. A székek, a miken ültek, úgy voltak rendben egymás után kétfelül, mint a templomban szoktak lenni s ezek a boldogtalan emberállatok oda voltak lánczolva a padjaikhoz. Nem is szóval dirigálták őket a rab-felügyelők, hanem sivítással - no meg korbácscsal. A rabok hátán ing helyett rongy-darabok voltak, vagy pedig egész mezítelenek is. A hátukra sütött a nap, a homlokukról csurgott az izzadtság Ha felállanak, hogy a gályát vontassák - úgy csörög a láncz s ez a lánczcsörgés a világ legeslegszomorúbb nótája.

Néztem őket s megirigyeltem a török császár nagy hatalmát. Ha én olyan nagy úr volnék - ezeket a szegény embereket mind szabadon ereszteném s a vezér sok kincséből tartanék fizetett hajó-vontatókat, de azoknak a hátát nem verhetné senki szíjj-ostorral.

Míg mi a hajón valánk, nem is verte őket senki, mert a mi jó urunkra részt való tekintetből emberségesen bántak velök a török-basa emberei.

Volt ezek között egy kiváltképen erős, fekete bozontos hajú rab, a ki egynehányszor rajtam felejtette a tekintetét. Azért-e, mert én is szánakozva néztem rája meg a társaira: én bizony nem tudom.

Közelébb mentem hozzá, mintha csak a hajó járását akartam volna jobban megnézni.

- Atyámfia - kérdém tőle - úgy veszem észre, hogy mondani szeretnél valamit.

- Eltalálta, uram!

Erre én szinte kiestem nagy álmélkodásomban a hajóból, mert a rab-ember *magyarul* válaszolt.

- Ó, te szegény, szegény ember, hát magyar vagy?

- Az vagyok. A Küküllő partján születtem. Csak kérlek, fordíts nekem hátat, mintha nem is hallgatnál reám.

- Miért?

- Hogy az ostort ne kelljen a felügyelőnek a hátamon megpattogtatnia.

- Nem szabad egymással beszélgetnetek?

- Egymással szabad, de idegennel nem. Mikor megláttalak titeket, megdobogott a szívem. Azért néztem reád uram, néztem a többiekre is, de azok nem értették meg a pillantásomat.

- Régóta vagy gályarab?

- Azt hiszem, régóta. Lehet annak húsz esztendeje -

- Húsz esztendeje!... Irgalmas jó Istenem!

- Talán több. Mit bánom én! Elfogtak a zernyesti csatában a németek, megszöktem s a tatárokhoz állottam rablónak. Egy basa befogadott szolgájának, a fiát valaki megölte, reám fogták a gyilkosságot, pedig én ártatlan voltam, a gályapadhoz kötöztek s jól értem a dolgomat.

- Szerencsétlen, miért nem bizonyítottad be az ártatlanságodat?

- Szeges korbácscsal verték a talpam s ez nekem nem tetszett. A rabszolgának Törökországban nincs igazsága.

- Miért nem szöktél el?

- Egyszer megpróbáltam, belé is ugrottam a tengerbe, kihúztak s öt napig nem adtak ennem. Az éhség keservesebb, mint a lapát forgatás, a láncz és a szíjj-ostor.

- Nagyon, de nagyon sajnállak, te szegény ember!

- Ne sajnálj, magyar úr, mert nem éhezem, karom erős, a kenyeret nem vonja meg a török s ha a bárka kiköt, az evezőpadon jót tudok aludni... Mindenhez hozzászokik az ember. Mondd csak, ki a te urad, az a fényes ruhájú?

- Rákóczy Ferencz.

- Szép, derék úr, de nem hasonlít Thököli Imre fejedelemhez... Én őt szolgáltam.

- De jó és irgalmas, nagylelkű és dicső ember. Kérjem-e őt, hogy ajándékul a te szabadságodat -

- Ne bántsd! Ezt a mesterséget megszoktam, öreg vagyok ahhoz, hogy újat tanuljak... Ha ti valaha visszakerültök Magyarországba, tanítsátok meg a maradékaitokat, hogy keresztény ne szolgáljon ingyen való akaratából soha pogányt.

- -

A szél belé-belé markolt a sötétzöld vízű tengernek szürkés-fehér fodrába s emelte. A nagy gálya kezdett ingadozni. A török basa sivított s a felvigyázók serényen jártak a padok között, hogy ösztökéljék a rabokat. Megfeszültek az erek a rabok meztelen karjában s mi haladtunk tovább... tovább, de nem Rodostó, hanem Nikomédia felé. Nosza, megijedt erre Forgách úr, oda megy a mi jó urunkhoz:

- Te Kegyelmedet megcsalta a török császár, imhol nem Rodostónak tart a hajó, hanem Nikomédiába, hol a török-árulás eltemette volt Thököli uramat!

Megriadtak az urak, Zay még a kardját is kirántotta.

- A szelekre támadjanak te kegyelmetek - mondá a fejedelem. - Most a szelek inkább parancsolnak, hogysem a császár.

A török nem csalt meg. Negyednapra már a legújabb kvártélyunkban voltunk. Mikor a hajót odahagytuk, kerestem a sok között a magyar gályarabot. Reá támaszkodott a lapátra s nézett utánunk.

Ugyan bizony mit gondolhatott magában?

- Menjetek bujdosó magyar urak, csak menjetek ti Rodostóba. Ti is csak rabok vagytok, mint én; a ti kezeteken-lábatokon nincs rabláncz, mégis zörög az őszi hulló falevéllel; arról mesél a szél, arról mesélnek a levegő-ég szálldogáló madarai, azt dobogja a szív...

Az én szívem erősen kezdett zakatolni, mikor megtudtam, hogy egyben mégis megcsalatkoztam. Messze laktunk Bercsényi uraméktól. Hiába néztem ki az ablakon, nem láttam a Zsuzsi arczát, nem is hallottam az ő csilingelő nevetését. Ez nekem baj s talán egy kicsit neki is, de nem baj Bercsényiéknek, mert ingyenélő vendége nem lesz gyakran. Én leszek, de én nem vagyok ingyenélő, mert mindennap koptatom a csizmám talpát csupán azért, hogy Zsuzsinak azt mondjam:

- Jó reggelt, Zsuzsika, nőtt-e már bajusza?

Itt az új kvártélyon támadt reám másodszor az eszem. Elkezdett csúnyául pirongatni:

- Te koldus Kelemen, te, hát mi légyen tulajdonképen a te szándékod? A kamarásnak úri a czíme, de kicsi is, üres is a kamarája. Neked kijut a darabka szalonnád a fejedelem asztaláról - azt akarnád te mással megosztani? Hát vajjon azzal megelégszik-e? A sánta koldus megfogja a vak koldusleánynak a kezét s azt mondja:

- Kolduljunk együtt, neked is adnak, mert vak vagy, nekem is adnak, mert sánta vagyok. Két nyomorúság így lesz gazdagsággá!

De a házam mellett volt egy bokor, azon a bokron énekelt egy madár s én inkább hallgattam annak a madárnak az énekére.

Mit énekelt a madár a rodostói bokron? Arról énekelt, mindig csak arról énekelt, hogy minden teremtett földi féregnek legkeservesebb az egyedülvalóság.

Ó, te tarka madár, be megnehezítetted a szívemet!

XVII. FEJEZET.

Mikor az ember még a pestisnek is tud örvendeni.

Nem tudtam a fejemből kiverni Zsuzsit. Eleget leczkéztettem magamat, hogy a koldustarisznya akkor is csak koldustarisznya, ha ketten hordozzák. Egyiknek könnyű, a másiknak is könnyű, de mind a kettőnek együtt nehéz. Alig tudtam várni az időt, mikor a szolgálatban felváltott valaki - mindjárt Bercsényiéknél termettem.

Egyszer a grófné, Bercsényi asszonyom meg is kérdezte tőlem:

- Olyan kevés szolgálatra van a fejedelemnek szüksége, öcsém-uram, hogy gyakortébb eljöhet?

Egy kicsit elpirultam, pedig ez nem vala nékem szokásom, mert ritkán tettem olyasmit, a miért pironkodnom kellett.

A grófné, alig hiszem, hogy észrevette volna, minémű kivánság hozott, de annál jobban észrevette Zsuzsi. Pedig én semmiképen el nem árultam. Való igaz, hogy nemcsak tréfálkoztam, hanem nagy-komoly dolgokról is beszéltem neki. Elmondottam a templárius vitézek történetét s azt is hozzá tettem, hogy én a világért sem léptem volna közéjük.

- Ugyan bizony, miért nem? - kérdezte ő.

- Mert azoknak nem volt szabad megházasodniok, már pedig Isten úgy rendelte, hogy az épkézláb ember megházasodjék.

Erre aztán Zsuzsi mindjárt elhallgatott s én a bibliából mondottam neki különféle történeteket. Sok mindenféle históriát elmondottam s ez mind tetszett neki.

- Csak szép az, ha valaki olyan irástudó ember, mint kegyelmed! - sóhajtott fel, a kezemet pedig erősen megszorította.

A méltóságos grófné egyszer azt mondotta:

- Kár is, hogy öcsém meg nem házasodott eddig, mert azt hiszem, jó feleségtartó ember volna. Az epe nélkül való emberek a legjobb férjek.

Erre ő nagyot lélegzett, a miből eleget lehetett kiolvasni.

Én pedig elévődtem hetekig azon a szón, hogy jó feleségtartó volnék. A feleségtartáshoz elsőbben is feleség, aztán pedig vagyon kell. Nem elég a tenyér. Mondják, hogy «te, szivem, bizony a tenyeremen foglak hordozni», de bizony egy is nem akadt, a ki még ezt szórul-szóra megcselekedte volna.

Az anyámnak, Torma Éva aszszonynak volt egy oláh nemzetségbéli zsellére, pakulár volt és a juhokat őrizte. Ez megházasodott. Akkora kalibája volt, mint a drinápolyi sátramnak a fele, tejet adtak a juhok, kenyeret adott anyám, vizet a csurgó, - pénzt, földet nem adott senki: mégis úgy szerették egymást, mint két édes testvér. Sokratesről, ama görög bölcsről mesélik, hogy a felesége maga volt a megtestesült ördög - hát mégis megférték egymás mellett.

Ezt én mind meghánytorgattam az elmémben.

Volt reá időm elég; ha az én jó uram reá ért arra, hogy eszterga-padjára ülve különféle szerszámokat csináljon a vonókéssel, a gyalúval, a faragó fejszével, mint akár a legalsóbb rendű mester ember Brassóban: hát nekem hogyne lett volna időm, hogy hanyatt feküdjem az ágyamon s kergessem az álomnak tarka pillangóit. Becsületes lélekkel vallomást teszek most öreg

fejjel, hogy soha egy pillangót sem fogtam meg. Mind elrepültek tőlem, mint Zágonban az esős napok után, ha megültek a sáros árok-parton, reájuk borítottam a kucsmámat, - elrepültek s én fájdalmas szívvel néztem utánok.

Ó, ti szép tarka pillangók! Mikor titeket először lát meg az ember, ezerféle, csodálatos színben ragyogtok, csupa arany és ezüst vagytok. Aztán később az idő lefújja rólatok az aranyat is, az ezüstöt is, akkor fakók és szürkék lesztek, mint a hajam ezelőtt tizenöt esztendővel, nem is tudtok repülni, oda ragadtok a sárhoz - s minket nem hajt semmi kívánság, hogy lehajoljunk hozzátok... az öreg embernek reszket a keze, reszket a térde.

Szép tarka pillangók: emberi életünk fiatal örömei, vajjon ti is megöregedtek a romlandó emberrel?!...

Hanem ez mind avatag okoskodás, nem erről akartam beszélni. Kitört nálunk a pestis. Egész Rodostó siralomház. Konstantinápolyban is megvan, talán az egész világon. A szakács még megfőzte a mi urunk fekete kávéját, süteményfélét is csinált hozzá. Este hét órakor lefeküdt, másnap nem kelt fel, harmadnap papot kért, negyednap betettük a földbe, hol szegény fejének sem a kávéfőzés, sem a süteménykészítés nem okoz immár gondot.

Meghala nagy hirtelenében Eszterházy uram is. A felesége elsiratta, mert - úgy mondják - igaz szíve szerint szerette. A kiben szív volt, az mind sajnálta a nagy pusztulást, melyet a kaszás halál mindenfelé okozott.

És nekem mégis maradt egy kicsi jókedvem. Valahogy úgy jött nekem, hogy egy régi jóslásra gondoljak. Nem féltem a haláltól. Ki sirat el engem? Nyilván az én jó uram s még valaki más is eljön a temetésemre, ha az asszonya elengedi, az is csak azt mondja:

- Bezzeg fiatalon hala meg szegény, pedig nem volt rossz ember!

Mikor valaki úgy áll a világon, mint a kopacz kicsi ujja, akkor van kurázsija. Még - uram, bocsásd meg a bűnömet - egy kicsit örvendettem is a pestisnek, mert Bercsényiék nagyon megijedtek tőle, ők is hamarosan kiköltöztek a városból, a minthogy mi is ijastul-fijastul sátrak alá húzódtunk jó messze a beteg várostól. Az urunk sátra mellett volt a Bercsényiék sátra; az urunkhoz hivatalból mindennap négyszer is el kellett mennem, hát Zsuzsival is mindennap négyszer találkoztam. Ő pedig az asszonyának főzött mindennap valami keserű burjánból pestis ellen való italt s abból nekem is adott, hogy igyam meg. Keserűbb volt az epénél, de megittam.

Mit nem tesz meg az ember a maga életéért!

Hiába siralom völgye ez az élet, azért mégis szeretjük. Istentelen nagy gonosztevőkkel is megesett már, hogy a halál pillanatában jobb gondolatra tértek s ha még egyszer kezdhették volna az életet - bezzeg más emberek lettek volna.

Kérdeztem egyszer Zsuzsitól:

- Megsiratna-e, ha elvinne ez az ázsiai halál?

Reám meresztette a nagy szemét, kiben olyan sok vidámság lakozott egyébkor s így szólott:

- Okosabb dologról is beszélhetne kegyelmed!

Erre aztán elszégyenlettem magamat s ittam tovább a keserű levet.

A mi jó urunk a pestises napokban is megtartotta csudálatos nyugalmát. Mikor hozták neki a hírt, hogy ni, ez is meghala, az is meghala, csendesen bólintott:

- No szegény, ő sem látta meg többé a hazáját. Bizony mi sem látjuk meg.

Előhozatta a bibliát és olvasott belőle. Ezt a vigasztaló könyvet mind a világ jobban megbecsülje, mint a többi hivalkodó könyveket!

Ha nem lett volna mindennap találkozásom azzal a keserűlé-osztó leánynyal, a pestis engem is megcsúfolt volna. Igy aztán esténkint, mikor lefeküdtem, nem gondoltam a halálra, hanem a festett ibrikre, melyben a pestis-ölő ital vár rám s arra a sok kedves szóra, a mit holnap okvetlenül el fogok mondani Zsuzsinak.

Elsőbben is el akartam neki mondani azt, hogy ő is szegény, én is szegény vagyok, ő is árva, én is árva vagyok, ő a Bercsényiék kenyerén él, én az én jó uram kenyerén élek... aztán hogy az ember Ázsiában is ember, a szív Ázsiában is szív, hogy még a fekete arczú emberek is tudják egymást szeretni, s hogy nekem a pestis miatt el kellett volna pusztulnom, ha ő meg nem tartja az életemet - így hát nekem szent kötelességem, hogy csak neki, csak érette éljek.

Ilyen szépen és értelmesen akartam neki elmondani, de nem volt reá módom. Egyszer ez, máskor az jött közbe s mindig azzal biztattam magamat: no majd holnap. Még egyébre is gondoltam. Hátha Zsuzsi a szemembe kaczag s azt mondja:

- Okosabb dologról is beszélhetne kegyelmed!

A pestis mind tartott s az én némaságom is tartott. Kellett volna, hogy odajáruljak az én jó uramhoz s tanácsot kérjek tőle. Idegennek is ad, miért nem adna nekem?

Erre sem vitt reá a lélek. Adhat-e ő nekem a magam kicsi szolgálatjáért két akkora fizetést, mint másnak? Nem nézi-e az ő kamarását elbizakodott embernek?

A nagy pestistől én reá értem mindezekre a dolgokra gondolni, de megszállott a jóravaló restség s megmaradtam a sok-sok gondolat mellett. Kellett volna valaki, a ki biztasson, de az a *valaki* nem biztatott. Nem, egy árva szóval sem. A ki teljes életében nem tanult meg *kérni*, annak nagyon nehezen megy a *kérés*.

Mert nyilvánvaló dolog, hogy nekem kérnem kellett volna. Előbb kérnem kellett volna az én jó uramat, aztán kérnem kellett volna Zsuzsit, aztán kérnem kellett volna a grófnét s kérnem kellett volna Bercsényi uramat. Már most a négy közül, ha csak egy is akad, a ki nem teljesíti a kérésemet - akkor én többé soha, míg a világ világ lesz, ki nem nyitom a szájamat.

Teljes világéletemben ez volt az én nyomorúságom és a büszkeségem. Nem szolgának való természet, még olyan szolgának sem, a ki tiszta becsületből szolgál. Nézzétek el a világot, a sok panasz megszomorítja a szíveteket, az énekes-koldusnak a sebmutogatás a kenyere s megél a csonka lábából meg a karjából - de sajnáljátok igaz szívből a panasztalan nyomorúságot, mert jaj, be szánalmas az olyan inségesnek a sorsa, a ki befelé sírja a könyjeit s ha mije fáj, összeszorítja az ajkát.

Egy örmény vagy zsidó kártyavető asszony jövendőt mondott Zsuzsinak. Én nem hiszek az ilyen pénzért való hazudozásba. Azt mondta a jövendőmondó, hogy Zsuzsi sok pénzt és nagy titulust kap s messze-messze el fog menni.

Zsuzsi se hitte, ő is kaczagott. Mondottam neki:

- A sok pénzből adjon nekem is egy pár új csizmára valót s abban addig kísérem, míg a térdemet is elkoptatom.

Ezt künn mondottam a sátor előtt s egyszerre kiszalad az egyik szolgáló, hítta Zsuzsit:

- Jaj, a méltóságos asszony belé esett a pestisbe!

Ebből a hírből csak annyi volt igaz, hogy Bercsényiné elájult. Melyik öreg asszony nem ájul el életében legalább egyszer, különösen, ha mindennap a halálról beszélnek reggeltől mécsgyújtás idejéig?...

Másodnap-harmadnap el sem mozdult Zsuzsi a grófné ágya mellől. Szegény azon jajgatott, hogy őt valaki megigézte. Vala pedig ekkor hatvankilencz esztendős. Engem négy esztendős koromban igézett meg egy zágoni öreg asszony s akkor velem szentelt vizet itattak, attól meggyógyultam.

Vajjon a szentelt víz ad-e ifjúságot a grófnénak, s ha nem ad, s ha megtalál halni... akkor?... Ó, te szép tavaszi napsugár, ki itt tánczolsz a mezőn s kinek mosolygásától feléled a fűszál, süss be az én elmémbe, hadd lássam a jövendőt s gondoljak a kártyavető asszonyra, a ki pénzért hazudik jövendőt a fiatal leányoknak.

- -

A pestis megszünt s mi visszamentünk Rodostóba. Ó, bár maradtunk volna még... hiszen a keserű ital a festett ibrikből olyan jól esett nekem, olyan édes volt!

XVIII. FEJEZET.

A koporsó csak koporsó.

A pestis után a halálról írok. Ehhez pedig hozzászoktam egynémely hónapok óta s a ki temetésről temetésre jár, az lassankint megszokja azt is, hogy a temetésen énekeljen.

A tavasz meghozta a pestist, a pestis meghozta a halált, a halál megijesztette Bercsényinét, aztán hogy már idősöcske is volt, hát nagyobbára ágyban fekvő beteg volt. Arra nem gondolt, hogy az ágyból többé a maga erején nem tud felkelni.

Valahogy úgy jött nekem, hogy ennek a betegségnek halál lesz a vége. Mondottam is Zsuzsinak, de ő nem hitte. Ott volt mindig a méltóságos asszony ágya mellett s ezt ugyan jól tette, mert a micsoda sok jósággal irányában volt, hát megérdemelte.

Semmi emberi érzés úgy nem hat meg engem, mint a háladatosság; semmitől úgy nem irtózom, mint a háladatlanságtól.

Hogyne örvendett volna a lelkem, mikor láttam, hogy Zsuzsi háladatos. Az örömben való részességhez nem kell egyéb, mint jó kedv, jó torok, jó etyepetye, jó gyomor és egy kis édes maszlagú szó; a fájdalomban való részességhez nem kell egyéb, mint jó szív. Annyit láttam, hogy Zsuzsinak jó szive van s ezt nem adtam volna oda a Bercsényiné hét vaspántos ládájáért, pedig azokban fölös számú czifra ruha, asztalnemű, aranyezüst evőeszköz, bársony, finom patyolatgyolcs volt felhalmozva. Nagy úri familiából származott, mindig úri asszony volt, az inséget talán hírből sem ismerte.

Egyszer engem is beengedtek az ágyához. A tavaszi nap besütött az ablakon, Zsuzsi összébb akarta húzni a drága firhangot, de az öreg méltóságos asszony nem engedte.

- Hagyd, fiam, a napsugár áldás!... Olyan szép, ha künn világosság és melegség vagyon.

Aztán hozzám szólott:

- Öcsém uram, el ne múljék kegyelmedtől az idő... Ha módja van reá, menjen haza... Én is kívánkozom haza... Ez a gyengeség elmúlik, akkor elmegyek haza...

Ezt olyan szépen mondotta, hogy a szívembe még napokig zsongott-bongott az öreg asszony utolsó kívánsága.

Reám nézett és Zsuzsira azután. Valamit akart mondani, de azt már nem lehetett érteni. Maig is azt hiszem, hogy ezek az elnémuló szavak nekem és Zsuzsinak szólottak.

Másnap hivatta az én jó uramat. Elakart tőle búcsúzni. Sibrik uram helyett én kísértem át. Zsuzsi nagy szomorúan fogadott:

- El-elakadoz immár a nyelve... A gróf úr alszik a másik házban.

- Pedig ott volna a helye az öreg grófné mellett! - mondottam én.

- Ő is nyavalyás, szegény, sokat kínozza a köszvény! - mentegette Zsuzsi.

- Jertek be, emberek, bizony meghal mindjárt! - szólott ki a fejedelem.

Bemenénk, a kik ott valánk. A fejedelem egyetmást kérdezett a rendelése felől. Hallottuk is, nem is a szavait. Nem is beszéd volt az, hanem suttogás, az is csak tördelt.

Mire háromra mutatott az óra - egy bujdosóval kevesebb volt a földön, messze Magyarországtól... a tenger partja mellett; s egy irgalmas, üdvösséget váró lélekkel több odafenn.

Úgy erőlködék vala, szegény, hogy valamit mondjon még a mi jó urunknak, de nem tuda kijönni a szó a torkán. Akkor is Zsuzsira nézett... de talán engem már nem látott.

Bercsényi uram is fölébredt délutáni álmából s első dolga volt, hogy a ládákról intézkedjék. Mikor aztán ráért, egy kicsit könyezett is. Azt tartom, hogy a gróf is ember s a gróf is megijed, ha koporsót lát. Az egyik koporsó drága, czédrusfából faragott, aranyos fejű szegekkel kivert, a másik koporsó fenyőfából készült s fekete festékkel bemázolt. Ez is a földbe kerül, az is. A lélek pedig felölti a maga szárnyát és repül... repül... Hogy hova?... Ó, emberi szem, oda el nem kísérheted, emberi kívánság, kérd kölcsön az imádságnak szárnyait és repülj utána!...

A sok ládája, a sok szép úri holmija oda őt nem kísérhette. Záras ládák azok, a kulcsok ott vannak Bercsényi uramnál.

- -

Tizednapig nem mentem a Bercsényi házának a tájára. Beszélték a fejedelem udvarában, hogy a generális sok szép ezüst-arany marhát örökölt az asszonytól. Az emberek mindig a testamentumra gondolnak, ha valaki meghal. Ez már így van s én ezen nem töröm a fejemet.

Én is szerettem volna, ha a grófné testál vala nekem valamit. Ó, be megbecsültem volna őt a magam szegénységében! Elhoztam volna a kvártélyomra s mint a kanári madarakat, a tenyeremből etettem volna.

Senkinek e széles világon nem beszéltem erről az én titkos, édes kívánságomról. Nem mondottam meg neki sem, mikor találkoztam vele s mikor elmondotta, hogy sok szép holmi jutott neki a gróf jóvoltából.

Zsuzsi egy kicsit sírt is, de örvendett is. Velem szemben mindig a régi, kedves teremtés maradt, hanem valami idegenséget mégis észrevettem. Talán az aranyláncz változtatta meg, melyet a nyakán hordott, vagy a drágaköves gyűrű, mit az ujjára húzott?...

Gondoltam magamban, szólok vele. Megmondom neki, hogy immár kérdezze meg, mit mond a szíve. Az enyém már sokat zakatol.

Nehéz munka volt. Bátorság kellett hozzá. Szépen kifundáltam mindent. Fölvettem a legjobb köntösömet, a bajuszomat is magyarán kipödörtem.

Zsuzsi tréfált:

- Nini, ez már a legény! Talán lakodalomba készül?! Épen jó, hogy eljöve, - fordítá aztán komolyabbra a szót. - Valami nyomja a szívemet...

- Az enyémet is - gondoltam magamban - s megfogtam a kezét: - Hűséges barát a szívem, nagy benne a jó indulat, tudhatja.

- Ó, tudom, meg is becsülöm. Nincs is, kihez nagyobb volna az én bizodalmam. Szegény árva leány vagyok, reá szorultam egy jó tanácsadóra... Tudja-e, Kelemen, hogy az én sorsom rövid idő múlva megváltozik?

Reánéztem, de a szemem világa egy kicsit homályos lett.

- Nem tudom, Zsuzsika!

- Az Isten nagy szerencsét rendelt nekem. Álmodni sem mertem róla... De szóm kettőnk közt maradjon.

- Kettőnk közt marad! - feleltem neki.

- A gróf, Bercsényi nagy-uram, megkérte a kezemet.

- És maga, Zsuzsika?... és maga? - Kérdeztem én, nagy szívszorulással.

- Nem tudom, mitévő legyek. Nagy hálával tartozom a nemes úri familiának... ők neveltek fel, sok jóval voltak hozzám... Aztán... aztán... Miért fordul el kegyelmed tőlem, Kelemen?

- Azért, hogy letörüljem a könyemet, Zsuzsika... Igen, én könyet ejtek, mert... mert nagyon örvendek, a nagy szerencsének örvendek...

- Úgy-e, hogy kegyelmed is azt mondja: fogadjak szót a szívemnek, a mely háladatosságot parancsol, úgy-e?

- Azt mondom!... Nem szabad egyebet mondanom.

Míg ezt vidáman mondottam, biztatóan mondottam, azt hittem, hogy reám szakad a Bercsényi háznak a tetőgerendája. Végig súroltam a homlokomat, azt mondtam, hogy nagy a meleg, pedig fáztam.

Azután megcsendesedtem. A hideglelésben sem hal meg mindig az ember. Ha valakitől jó hírt hall, ugyan miért halna belé? Az pedig jó hír volt Zsuzsinak, hogy belőle grófné lesz. A sok zárós ládát mind ő fogja kinyitogatni, a czeremóniás ebédeken pedig fenn ül az asztalnál s előbb vesz a tálból, mint a többiek.

Ha felmagasztalnak egy érdemes szegény leányt azon nem illik bosszankodni. Ha pedig én azt mondottam volna Zsuzsinak:

- A grófi titulus, a sok zárós láda, a skófiumvarrottas ruha, a kárpit és kárbunkulos nem ér annyit, mint az én szívem hűséges, mélységes hajlandósága, hát nekem magam szemében igazam lett volna, de az ő szemében nem.

Ha pedig elkezdettem volna haragudni, nagyerős zokszóval reá támadtam volna, hát igen nagy lett volna az én durvaságom és a magamszeretete.

Ő engem nem bántott meg soha semmivel, ő velem eldiskurálgatott, ő nekem pestis ellen való keserű levet adogatott, ő jó és igaz volt hozzám.

Ezt mind elgondoltam azon az éjjel, mikor az örvendetes hírt megtudtam. Nem is egyszer mondottam el, hanem százszor. Kikönyököltem a kvártélyom ablakán, hallgattam az éji bogarak zümmögését. Hogy épen julius volt, hát sok-sok csillag hullott le az égből. Nekem úgy tetszett, mintha minden csillag egy-egy álom lett volna, melyek éjjelenkint eljártak hozzám, hogy megédesítsék az egyedülvalóságnak üröm-poharát.

Hulljatok csillagok, hulljatok!... Marad még elég ott az égen. Hulljatok könyeim, hulljatok, marad még elég a szívemben!...

- -

Zsuzsiból grófné lett, - nekem pedig kopott, mind jobban kopott a csizmám talpa. Minél többet tréfáltam nappal, annál szomorúbbak voltak az éjszakáim.

- Kelemen, fiam, - mondotta az én jó uram, miért nem tánczoltál a Bercsényiné lakodalmán?

- Száraz lakodalom volt az, jó uram,... aztán a csizmámat is kímélnem kell.

Reám nézett az ő lélekbelátó szemével s halkan hozzátette:

- Erős a lelked, székely gyerek!

...A mit ki nem találtsenki, ő tudta. Ő mindent tudott, a mi nekem fájt, a mi engem megörvendeztetett.

Édes uram, te, ki most már lelked angyal szárnyaival itt lebegsz a háborgó tenger felett - be nagyon szeretlek most is téged! Egyetlen szavad milyen erőssé tudott tenni!...

XIX. FEJEZET.

Mikor a vándormadár elszáll...

Két nevezetes dologról akarok megemlékezni, valóképen *másnak* nem is nevezetes ez, hanem csak nekem. Az egyik nevezetes dolog az volt, hogy Bercsényi uram a házassága után hirtelen kezdett meggyengülni. A sokfelé való nehéz táborozások megtörik az embert. A ki puha bársony vánkoson hever, annak a vállára is reá nehezedik az idő, az embernek pedig két válla vagyon, hanem az esztendőket kétfelé osztani még sem tudjuk. A ki hatvan esztendős, az mind a két vállán érezi a hatvan esztendőt, nem tehet az egyikre is harminczat, a másikra is harminczat, hogy könnyebben hordhassa el.

Szegény Zsuzsit csak sajnálni tudtam, mert az ő vígságra hajló elméje ugyancsak kevés örömet találhatott a grófnéi tituluson kívül. Való igaz, hogy a titulus-betegség megvolt mindig, meglesz mindig s legkivált a fejér nép töri magát érette. Ő hát grófné lett, de szomorú grófné, ha tetszett volna neki a kamarásnéi titulus, talán víg kamarásné lett volna belőle. Hát ez már így volt megírva a sorsnak könyvében, ezen semmiféle prédikáczió nem változtathatott.

Hanem micsodás rossz matériából vagyon az ember gyúrva, azt magamon tapasztaltam.

A grófné keservesen panaszolta nekem, hogy immár soha sem lépem át a házuk küszöbét, pedig nagy szüksége volna az én tréfáimra. Ihol, csupa siralom a háza, mert fekszik az ura, sokat szenved.

Erre én hallgattam.

- Csak nem haragszik reám, kamarás úr? - kérdezte viszontag nagy-jó akarattal.

- Grófné, mily nagy kicsinység volna az én kedvetlenségem, - aztán hogy is haragudhatnám?! Ha az eső esik, a fűszál nem rázza haragosan a fejét; ha a szél sípol, a czigány hasztalan dugja be a két fülét, a szól mégis fújja... Nem haragszom, bizony.

Erre ő megnyugodott és tovább panaszkodott a nagy betegség ellen, a mely Bercsényi uramból maholnap csontvázat csinál.

Az én édes uram doktora is, a ki tudós egy ember - legalább azt hiresztelik róla - azt mondotta, hogy a generális többé nem fog felkelni, mert gyenge az ereje s nagy a betegsége. Ezt mondotta a fejedelem is, a ki mindennap átment hozzá, mert a mi igaz, igaz: Bercsényi uram leghűségesebb barátja volt a mi jó urunknak. Kihez hasonlatost a hűségben és jóságban, ha elakarnék gondolni, megint csak az én jó uramra térülne vissza a gondolatom.

Hát én mit gondoltam, mikor a grófné panaszkodott nekem? Azt gondoltam: Ihol, oda kínáltam neked a szívem igaz hajlandóságát, de te nem fogadtad el, mert üres volt a kamarás ládája, tele volt a generális ládája. A sors válladra tette a keresztet, hordozd békességgel.

Ezt gondoltam akkor s e miatt szégyenkezem még most is. Fiatal elme: balgatag elme; fiatal szív: bolond szív. A ki előre néz, mert előtte van a jövendő, az nem hánytorgat, hanem érez; felburjánzanak benne az indulatok s mindenik rossz barátja neki.

Még egyébre is gondoltam.

Ha Bercsényi uram megtalálna halni, akkor a grófné szabad lesz a kezével, akkor felém fordulhat, kinek tiszta, igaz hajlandóságáról megbizonyosodhatott.

Hess bogár, hess! Miért szállottál a papirosra? Nini, még a betűket is eltörli, vagy... vagy talán a szememből, az én két öreg szememből csepeg alá valami nedvesség?!... Hess bogár, hess!

Bercsényi uram november 6-án meghala. Ez volt a második nagy halottunk. A ki csak bujdosó volt a török földön, egyébről sem beszélt, mint az ezer darab aranyról, melyet a gróf testált a grófnénak. Mindenki nagy ámulattal beszélt róla, csak az én szívem facsarodott el.

Ezer arany és két láda klenódium jobban elválasztottak engem Zsuzsitól, mintha valaki közénk állította volna az örmény hegyeket, melyeknek hoszszú, fekete árnyékait rezegtette a török tenger nyári alkonyulatokon.

Ó be sokszor néztem ezeket a magas hegyeket s ezekről jutottak eszembe a brassói, fogarasi, szebeni havasok, melyeken túl a virágos völgyben pillangókat kergettem valamikor réges-régen.

A ki szeret és tud álmodozni, ó, el ne mulaszsza, míg vannak álmai! Kapaszkodjék bele a rózsaszínű felhők rojtjaiba s bízza magát a szélre, hogy az vigye őt... vigye messze, túl a tengeren, túl az üveghegyeken, vigye el a tündérek hazájába.

Ki irigyelné Zsuzsitól, a gróf hűséges ápolójától a sok pénzt, meg a klenódiumot? Én nem. Ha megtenném, szálankint kellene kitépni a szakállamat, - pedig szakállam még nincsen. Nyilván növeszteni fogok, mert reám alkonyul s öreg ember csúnya szakáll nélkül.

Szegény árva leány volt, mindig megbecsülte magát, mindig jó és kedves volt - most már grófné, gazdag is a magunk mértéke szerint. Megérdemelte s áldassék Isten neve, hogy megadta neki.

Ha odamentem volna hozzá, hogy ismét elmondjam szívem hajlandóságát - lett volna-e a mi urunkon kívül csak egy is, a ki azt mondja:

- Becsületes, hűséges ember vagy, Kelemen, megsajnáltad az árvát...

Nem lett volna, hanem e helyett ezt mondották volna:

- Elvivé Mikes Kelemen az üres tarisznyáját, oda tartá a grófné elé s kéré őt, hogy zörgesse belé az aranyokat.

Ezt pedig nem fogják mondani.

Aztán mégis csak reménykedtem titokban. Azt hittem, hogy Zsuzsi maga izen a kvártélyomba, oda hivat s így szól hozzám:

- Megbecsült, míg árva leány voltam, megbecsülöm most én, mikor gazdag özvegy vagyok.

Ezzel az édes gyermek-reménységgel hajtottam le a fejemet. Gyermek voltam, most már belátom s úgy néztem a világba, mint valami képeskönyvbe, hol minden ember szépen fel van öltöztetve, de a homlokára senkinek sincsen kiírva, hogy mit hordoz a szívében.

Elmúlt az ősz, el a tél is. Teremtő Istenem, a penna be hamar beírja százötvenhat napnak az elmúlását! Egy firkantás és már vége van. Ma még lested, hogy virradjon a hosszú éjszakára s holnap már futsz a napnak perzselő melege elől. Ma még simogattad a reménynek szőke fejét, holnap már a fák is mind kopaczok s a reményednek is kihullott minden szál haja. Feküdjél le kopacz reménység és aludjál.

Egy mosogató cseléd azt ujságolta, hogy Bercsényiné készülődik Lengyelországba. Nekem egy kicsi nóta jutott az eszembe:

Kis kacsa fürdik
Fekete tóba'...
Anyjához készül
Lengyelországba...

A ki Rodostóban is meg tud élni, mit keressen az Lengyelországban?

Harmadnap beszéli a második kamarás, negyedik nap Zay, ötödik nap hallom az én jó uramtól. Két hét múlva már rakosgatják a ládákat a szekerekre - s a harmadik héten Bercsényiné már nem tartozott a törökországi magyar bujdosók közé.

- Aztán kamarás uram, írjon néha egy-egy vídám levelet!... Meg ne feledkezzék róla!

Ezekkel a szavakkal búcsúzott el tőlem s a Bercsényi-hintó négy kereke forgott előbb lassan, aztán sebesen, mind sebesebben. A felszél egy csomó török port vert fel, a por bément a szemembe... míg onnan kitakarítottam a két újjammal, a köny is utána szakadt.

- Te talán sírsz, fiam - mondta a fejedelem s reám nézett.

- Egy bogárka repült a szemembe... azt hajtogatom, nagy uram...

- Csak ki vele a bogárkával... hadd repüljön az is Lengyelországba.

...Hess bogár, hess!...

- -

Ez volt az első dolog, a mit el akartam mondani, a második pedig - a szülő édes anyám levele. Egy Konstantinápolyból való zsidó ember hozta, a ki hol gyalog, hol szamár háton, hol hajón bejárta már az egész kerek világot. Itt a levél most is kebelemen, a forgács párna alá tegyék a koporsómba, hogy váljék porrá velem együtt.

Ezt az avatag, sokfelé hányt-vetett levelet az édes anyám, Torma Éva írta Kolosvárott, 1722-ik év deczember havának 22-ről datálva.

Az én édes anyám pedig grácziát kért a számomra, mert vágyakozott utánam. Irta pedig a levelében úgy, a mint következik:

> - - «Engemet tudósíts, a gratiát mindjárást megszerzem; de míg kedvedet nem látom s akaratodat, addig semmiben nem munkálkodhatom; mivel azt mondják, addig nem szereznek, míg nem tudják, van-e kedved vagy nincsen? Én úgy hiszem, ha nem igyekszel, engemet csak kevés idő múlva sem látsz, mert a sok mindenféle keserűség meggyőzött. Bárcsak az én halálom előtt való látásodban örvendeztetne meg engemet az én Istenem! Azért az ő felsége hűségére igyekezzél bejönni; ifjúságodnak virágát mi haszna ott eltöltened, - egy emberbe reménységedet vetned: ha meghal, mit csinálsz? Az igaz, hogy jószágodat mind másnak adták, én semmit sem birok benne. Jobb az magad hazájába lenned, hogysem az idegenek között.
>
> Az Isten szent lelke szálljon reád és viselje mindenekben gondodat. Téged kesergő édes anyád, kedves fiam, árva Torma Éva.»

Ha a világ minden pennáját mind a kezembe nyomták volna: vajjon le tudám vala-e írni azt a tengernyi érzelmet, a mi e levélnek olvasásakor megszállott.

És egyszerre belé markolt a szívembe nagyerős kivánság:

- Menj haza, Kelemen,... menj haza! Fogadd el a császár grácziáját, menj, lásd még egyszer az édes anyádat! Lásd Zágont, a tündér hazát, lásd a brassói havasokat és örvendezzél az éneklő madárral... Menj haza Kelemen,... menj haza!

XX. FEJEZET.

Csak egy emberbe vetem reményemet.

Azt a levelet ó, be gyakran elolvastam, hév könyeim be sokszor hulldogáltak reá. Előbb úgy néztem, mint a messze tündér hazából felém esengő kesergő szót, hívó serkentést. Felébresztette bennem mindazokat a szép emlékeket, a melyeket magammal hoztam, ápolgattam. Úgy rémlett, mintha nem csak a szót, hanem a hangot is hallottam volna, ez a hang pedig az édes anyámasszony hangja volt.

Azután napokig készülődtem, hogy oda járuljak az én jó uramhoz s elmondjam neki, hogy ihol, irást kapok hazulról, hívnak - s nekem mennem kell. A mi eddig tartóztatott, az sem volt egyéb, mint a szeretet, a mi hazaszólít, az sem egyéb, mint a szeretet.

Apróra kigondoltam minden szót s minden este a csendes kamarámban szidtam magamat:

- Lágy ember vagy, Kelemen! Neked a szíved bútól, vágyakozástól megszakadhat, nem szólasz te senkinek róla!

Az egyik szemedben ott vagyon a köny, mely kibugygyant, mikor azt a kocsit láttad, a melyik Bercsényi özvegyét vitte, a másik szemedből most is csak hulldogál a köny, a miatt, hogy haza szeretnél menni, mert ki tudja: látod-e még élve az édes anyádat. Ez a kétféle köny a két szemedből kiapad minden reggel, mikor fél hatra dobolnak a fejedelem kvártélyában, te pedig nyakra-főre sietsz a te uradhoz, mert ki volna mellette az öltözködésnél, ha te nem. Senki úgy nem ismeri a szokását, mint te; senki úgy elbeszélgetni vele nem tud, mint te, senkihez sem olyan kegyes, mint hozzád.

Ember meg tudja-e fejteni, hogy miféle bűbájos hatalma van egyik embernek a másikra? Az ember beszéde annyiféle, a hány az ember, pedig a nyelv egy-egy nácziónál csak egy, mégis mennyi színe, árnyalata, melege, igazsága vagyon, ha az szól hozzánk, a kit nagyon szeretünk. Halálos nagy sértésnek vennők, ha valaki zokszóval illetne s ugyanazok a szavak jól esnek nekünk, ha attól halljuk, kinek a képe a szívünk közepébe van bevésve.

- Nagy-szomorú hírt vettem, Kelemen fiam! mondta harmadnapra az én jó uram. - Meghalt a fejedelemné.

- Az Úrnak rendelése - tevém hozzá szomorú lélekkel. Egyikre sokat mér a jóból, másikra sokat mér a rosszból.

- És vajjon nekem melyikből mért sokat? - Kérdé elboruló ábrázattal.

- A rosszból, nagy-jó uram! Próbatétele volt a nagy erőnek és szívbéli alázatosságnak.

- Igaz... s mégis meg-megkeseredik a szív a kebelemben.

Aztán leült a vén karos-székbe s félig hozzám, félig magában így szólott:

- Az évek elrepülnek az ember feje felett,... repülnek, mint a sólyom madár... visznek színes reményt, hoznak fekete gyászt!... Mi volt neki is a sorsa? Született herczegi palotában, sínylődött kémektől és fülbesúgóktól körülvéve kolostorczellában, nem láthatta gyermekeit, nem láthatta gyermekeinek atyját... Ó, a szegény jobbágy, ki nyomorult kunyhójában maga körül látja a familiáját: mennyivel boldogabb, mint a koldus király, koldus bujdosó... És ki tudja, ha eljön hozzám, ebbe a reménység nélkül való rideg zarándokságba?... Ki tudja, tudott volna-e megelégedett lenni? És a gyermekek hol vannak? Mivé nevelték őket azok, a kik gyűlölik engesztelhetetlen, emésztő gyűlölettel az apát?... Ne háborogj, szívem!... Ezt is az Isten rendelte, fiam, az Isten hatalmas, az ember pedig esendő féreg!... Esendő, nyomorult féreg.

Én pedig oda járultam hozzá, átfogtam két karommal a térdét s így esengtem hozzá rebegő szavakkal:

- Kegyelmed jó szíve meg ne keseredjék, én édes uram!... Bűnömet bánva megvallom, hogy gonosz szándék kezdett bennem is gyökeret verni. El akartam menni haza, de nem megyek... nem megyek!

A fejedelem csodálkozva nézett reám:

- Haza, Kelemen?... Hívnak, úgy-e?

- Hívnak.

- Anyádaszszony hív?

- Ő kelme. Azt írja, hogy ne késlekedjem, megkapom a grácziát, csak azt adjam tudtára, hogy akarom a grácziát. Nekem nem kell gráczia!

- El ne hamarkodd a dolgot, Kelemen! Neked nem volt semmi bűnöd, téged Bécs nem fenyeget, téged hív haza édes anyád, itt pedig... itt nem tartóztat semmi reménység... nem tartóztatlak én sem.

Aztán a kezét reá tette a vállamra s én megragadtam a kezét, erősen odaszorítottam a szívemre.

- Ez az, jó uram, a mi itt tartóztat - ez az! Ez parancsol nekem mindig, ez fog parancsolni ezután is.

- A kinek a szíve parancsol, az nem mindig szerencsés ember, fiam. Nem bölcs emberek könyvéből olvastam ki, hanem a magam példájából tapasztaltam. Lásd, én is szerettem a nemzetemet - s ide jutottam. A végén pedig a török földbe kerülök... Ennyi az egész! Esendő féreg az ember, a legdicsőbb agya s a leghívebben szerető szíve daczára.

Igy beszélt hozzám az én jó uram, mikor a sors csapása reá hullott. Átok is van a világon, szemrehányó szavak is vannak a világon: de az ő nagy lelkéhez nem volt méltó egyik sem.

Itt maradok.

Ebben erősödött meg az én ide-oda hányódó elmém. És elővettem a nagy árkus papirost s levelet írtam a szülő édes anyámnak, Torma Évának.

«Édes Anyámasszony!

Vettem kegyelmednek grácziaigérő levelét. El is olvastam gyakorízben sűrű könyhullajtással, mert huszonegy esztendők óta az első hír volt az én tündér hazámból, az első üzenet az aggodalmas anyai szívtől. Bátor szomorúsággal vegyes volt a hír, mit vettem, nagyon belémarkolt az öröm a szívembe. Mely megváltozott idők vannak otthon, kiolvashattam a kegyelmed leveléből. Jószágomnak immár vagyon gazdája, hogy ki és miképen jutott hozzá, azt miért kérdezném? Az atyafiságos érzés szentebb nekem, mint a vagyon. Grácziát kaphatnék, azt én tudom, lelkem anyám, mert nincsen bűnöm, a minthogy azoknak sincsen semmi bűnük, a kikkel itt magam jószántából eszem a számüzetésnek a kenyerét. Nem bűn az Isten előtt, ha valaki szereti a hazája szabadságát s ezért oda áldozza dús javait, élete virágját, megfosztják családjától, elűzik a tenger partjára, a gyermekeit felnevelik idegennek... Effelől hát nyugodt az én lelkem. A meddig ebben az egy emberben vetettem reménységemet, higyje el édes anyámasszony, én meg nem csalatkozom. Ha pedig elmennék, elfogadnám a császár grácziáját, a kit az én jó uram el nem fogadott, akkor őt csalnám meg. És ez igen erősen fájna nekem. Bevonná sűrű, fekete ködděl Zágont, a székely havasokat, be az egész hátralevő életemet. Lelkemnek nagy-erős esküje kötelezett el az én jó uramnak engemet. Pap nem

hallotta ezt az esküt, emberfia senki sem hallotta, de hallotta az, a ki mindenkinél nagyobb és hatalmasabb: hallotta az Isten. Míg ő nagy és dicső volt, porszem valék mellette, ha felragad vala a szél és messze elsöpör, észre nem veszi vala sem ő, sem más. Most ő lelkében nagy, hatalomban kicsiny; most meglátogatják őt testi és lelki szenvedések; most elhullottak oldala mellől, rendre elhullottak a támaszok - most már én is vagyok *valaki*. Neki erre a valakire szüksége van. Nem mondja, nem is tartóztat, küld s ha elmennék, egy szemrehányó szóval nem illetne - ezt én tudom s épen ezért nem megyek.

Leborulok kegyelmednek a lábához, anyámasszony s úgy kérem a bocsánatját, e miatt. Kétfelé húz a lelkem s nekem ezt kell választanom. Ne kérje a grácziát, ne bolygassuk meg az atyánkfiait, a kik reá tették kezüket a jószágomra, hanem kérjük együtt az Istent, a ki a bujdosó magyarokat nem nézi bűnös magyaroknak, hogy vigyen ő haza minket a menybéli grácziájával - az én jó uramat és engemet. Akkor nem kell jószág, nem kell czifra köntös, csak kegyelmed édes anyai csókja s az én jó uramnak minden nyomorúságot elfelejtető igaz szeretete.»

Ezt írtam ezelőtt negyven esztendővel. Ma is így írnám meg.

XXI. FEJEZET.

A kurucz-nóta keserve.

Minden nemzetbeli ember tud keseregni, de senkinek a keserve úgy nem markol bele a szívbe, mint a magyaré.

Ezen gondolkoztam, mikor fejem felett a bánatnak fellegei összegyülekezének. Nem is a reménytelen bujdosás volt a búbánatnak az egyetlen oka, hanem hogy mindenki olyan volt körülöttem, mintha az orra vére megeredt volna.

Az urunk nagy örömmel várta a fiát, kit valójában sohasem látott. Úgy beszélték, hogy az úrfi nem sietett hasonló örömmel az apjához. Való igaz, hogy a természet beléoltotta az emberbe a gyermeki szeretetnek gyönyörűséges érzését, de annyira nem, mint a mennyire kívánatos volna. Nem csak a más példáján okulva mondom ezt, hanem a magam példáján is. Öreg fejjel mondom s akkor, mikor már a megtörtént dolgot meg nem történtté emberi hatalom úgy sem teheti.

Eleget hányom-vetem az elmémet miatta, csak a sokrendbéli szemrehányás marad hátra, az pedig vigasztalásnak annyi, mint a czigánynak a gyér háló a szél fúvása ellen.

A mi jó urunk is bezzeg nagyobb örömmel várta a fia urát, mint a hogy a fia ura megérdemelte. Fog-e erről a história megemlékezni vagy nem, azt én előre nem tudhatom. Csak azt tudom, hogy a középsorból kiemelkedett illusztris embereknek a fiairól sok jó dolgot a régibb meg újabb históriában nem olvastam. A mi jó urunknak míg a világon magyar ember lesz, tudom, ki nem pusztulhat a jó híre-neve, de a fiáról kevés beszélni való lesz.

Nem vetek azért követ rá, mert bizony nem érdemli meg. Másutt nevelték fel, nem a hazájában, nem szítta az édes anyatejjel magába a nemzete iránt való égő szeretetet, mint az apja, ki nekem az ő ritka nagy atyafiságos hajlandóságától indíttatva nem egyszer elmesélte, hogy milyen dicső asszony volt az édes anyja. Már pedig a milyen az édes anya, olyan a gyermek is, ha szárnya alatt nőhet fel. A fejedelemasszonyról sem jót, sem rosszat nem mondok. Volt a milyen volt, - nyugodjék békével, - de olyan nem volt, mint Zrinyi Ilona, a ki fölkereste az ő második urát a török számüzetésben s megosztotta vele a rosszat is, a minthogy előbb megosztotta volt vele a kevés jót.

A herczeg külső formája sem hasonlított az apjához. Volt a tekintetében valami idegenség, hiányzott belőle a mi jó urunk lelke. Igen bizony, a lélek hiányzott belőle, az a lélek, mely el nem bizakodott a szerencsében, meg nem tört a szerencsétlenségben. A herczeget ide hozta közénk a változatosságnak szeretete, ez pedétig tudvalevőleg különbözik egy kevéssé a fiúi szeretettől. Hogysem ide sietett volna, előbb Taliánországban mulatozott. A talián ég örökké vidám s a ki mulatni akar, nem megy hiába oda. Az apja urát öleléssel és csókkal üdvözölte, de bezzeg nem harmatozának szemei könyektől, mint a mi jó urunké.

Aztán unalmas volt neki ez a mi kölcsönkapott zarándokországunk. Szegény feje azt sem tudta, mit csináljon a második héten. Az első eltelt, mert az apja palotáját, a kit a mi jó urunk megtágíttatott és megszépíttetett, nézegette. Új és szokatlan volt mindez, hát elmulatta magát vele. Minket úgy nézett, mint udvari belső cselédeket, hát nem is igen vett számba. Fájt-e másnak, vagy nem: azzal én nem sokat törődtem, nekem igaz, hogy fájt, de nem mutattam.

Ebből az ő viselkedéséből is kiolvashatám, hogy benne igaz magyar lélek nincsen s hogy nem volt része abból a nyomorúságból, a mi a magyar szíveket egymáshoz közelébb hajlítja.

György úrfi magyarul sem tudott. Nem is hiszem, hogy valaha módjában legyen az édes apja nyelvét megtanulni, mert a ki Bécsben nő fel, a ki soha magyar szót nem hall, a kit jóformán iskolába sem járattak szántszándékos rosszakaratból, csakhogy tanulatlan maradjon: hát attól ilyesmit várni nem lehet.

Eljárt hetenkint kétszer vadászni az ő kedvéért az apja is, pedig neki már a vadászat nem mulatság, hanem fáradalom. Egyéb fajta mulatságtól a György úrfi álla itt a remeteségünkben ugyancsak felkopott.

A gyakori misére járástól is fázott s többször nem volt ott, mint a mennyiszer ott volt s akkor is csak kényszerűségből.

Hanem egyet szeretett. Ha esténkint összegyűltünk a fejedelmi szálláson s egy-egy szomorú nótára reágyújtottunk, azt elhallgatta, az őt is meghatotta. Vajjon van-e teremtett állat, kinek szivére a magyar nóta ne hatna? Van ebben a nótában valami mélységes nagy és szent fájdalom, melynek érthető szó sem kell, mégis megérti mindenki.

Egy augusztusi szép este kimentünk a mezőre. Velünk jött György úrfi is. Tábortüzet rakatott a szolgákkal s a mellé telepedtünk.

Fenn az égen ragyogtak a csillagok, a földön pedig ez az egy pásztortűz égett... távol hallatszott a tengernek mormolása s a nagy kősziklák pedig hallgatták előbb a tenger mormolását, azután a kesergő kurucz-nótát.

Valamelyik bujdosó magyar - most már a neve sem jut eszembe - elővette a tárogatót és beléfújt... Ó be szépen szólott, ó be sokat mondott... Régi dal, régi dal, a dicsőséges időkből,... a szomorú időkből, trencséni mezőről, romhányi mezőről!...

Verse is eszembe jut, elmondom, bár belesajdul a szívembe mindenik szó.

Ihol kerekedik nagy fekete felhő,
Nagy fekete felhő, a várhegye mellől...
Trencséni mezőre veti az árnyékát
Szomorú árnyékát.

Verik a rézdobot: Rajta! Rajta! Rajta!
Trombitaharsogás riaszt, kurucz, harczra...
Elnémul a rézdob... Lehullott egy csillag
Egy szomorú csillag!

Kuruczok csillaga, jaj be fenn ragyogtál!
Két haza bérczére büszkén világoltál!
Fényeddel elűzted a vak sötétséget,
Hosszú sötétséget!

A mennyi magyar szív dobog két hazában,
Mind azért dobogott, hogy már nem hazátlan,
Rákóczi Ferenczben megtalálta apját,
Az ő édes apját!

A mennyi labancz szív dobog két hazában,
Megtelt félelemmel, hogy már szabadság van,
Rákóczi Ferencznek hatalmát rettegte,
Félve emlegette!

Verték a rézdobot: Rajta! Rajta! Rajta!
Mentek a kuruczok a véres piarczra,
Régi számadásra, német-horvát sarczra
Fényes diadalra!

Ragyogott fenn a nap az égnek homlokán,
Nézte, miket mível Bezerédj. Vak Bottyán,
Bercsényi, Ocskay, Balogh Ádám kardja,
Rettenetes kardja!

A mennyi virág nyílt a magyar mezőkön,
Ide mind! Rákóczi útjaira öntöm,
A mennyi imádság milljó szívből fakad,
Rákócziért fakad!

Hej, de van-e csillag, mely örökké ragyog!
Kioltják rendre a haragos angyalok,
Kioltották azt is... azt a fénynyel égőt,
Örökké nem égőt!

Nagy fekete felhő a várhegye mellől,
Terjesztgeti szárnyát... iszonyatost megnől,
Ihol beteríté az egész mennyboltot,
S csillagot eloltott.

Bujdoss szegény kurucz! Erdőbe, vadonba
Elfáradt lábadat a reménység vonja!
Szép nyalka kuruczból rongyos kurucz így lett,
S kit az egész világ egykor megirígylett,
Fejedelmi vándor török tenger partján,
Emészti a lelkét hona állapotján.
Rákóczi! Rákóczi! Nézz a csillagokra,
Mintha az az egyik te reád ragyogna,
Mintha az az egyik azt hirdetné néked,
Kár nagy lelked szárnyát fájdalommal tépned.
Visszatér... visszatér, el sem is hagy téged
Síron túl kisérő
Mindig visszatérő
Régi dicsőséged!...

A tűz világa reávetődött György úrfinak az ábrázatjára. Minden vonását jól láthattam. Azt is láttam, mikor kigördült a szeméből két könycsepp.

Vajjon, uram Istenem, megértette-e a nótának szomorú szavait, vagy a nóta rezegtette meg a szívét, vagy a mi bánatunk ragadt reá? Vagy azért sírt, mert *magyar* volt, ámbátor ő azt nem érezte? Eleget törtem rajta a fejemet, de én sehogy megérteni nem tudtam. Úgy van, no! A vén fát ásd ki gyökerestől a kertedből, vidd el más földbe, ültesd el nagy gondosan, meg ne sértsd a gyökere szálait: mégis elpusztul! Vedd ki a fiatal csemetét, vidd el más kertbe, ültesd el, nap éri, eső veri, szél fújja - erőre kap és szépen felvirúl.

Micsodás teremtmény az ember! Vén fa vagyok-e, hogy ebben az idegen földben gyökeret verni nem tudok?

A római úr inkább meghal, hogysem a császárvárostól megváljék - a magyar bujdosó pedig a tengernek partján sírva gondol a szegény hazára, melyből kizavarták. Nem hal meg, mert tart a rakás kenyér; álmot édesítő reménység megczirógatja s a felkelő napot áhítattal várja, a lemenő naptól könnyült szívvel búcsúzik.

György úrfi sem ment el nehéz szívvel. Az apja is küldötte, hogy menjen Francziaországba, tanuljon egyet-mást, mert ugyan reá fér. A magaszeretet milyen messze áll a mi jó urunktól!

Előveszi a gyalut és a bogos bükkfát gyalulja, faragó késével forgácsokat szel le, formát ad a lelketlen fának és formát ad a beszédnek a templomban, mikor imádkozik. Lesem, várom: mikor fog a békételenség kitörni belőle annyi nagy és keserű csalódás után, de hiába várom.

- Elmene György úrfi - mondám másnap.

- El - felelé lassan. - Ifjú és szárnya van, repüljön. Őt nem az a szél hajtja, a melyik engemet. Ne is hajtsa.

Hát erre mit mondjon az ember?

Semmit. Megtöltöm a pipámat és eregetem a füstöt. A dohány jó a törököknél. Hát az élet?

...Ne háborogj, vén Mikes Kelemen! Szívd tovább a pipát, edd tovább a kegyelemkenyeret s adj hálát annak, a kitől a mindennapi kenyeret szoktuk kérni! És mégis kérdezem:

- Gyujtunk-e még tábortüzet igazándiban? Járunk-e tánczot, magyar tánczot azon a földön, hol még a fűszál hajlása is kivánatosabb?... Ülünk-e szemtől-szemben a tölgyfaasztal mellett a mi atyánkfiaival, akik megkérdezik tőlünk:

- Hol járátok, mit tevétek? Annyit mért is szenvedétek, szegény bujdosó kuruczok?...

Kérdezem... s nincs, aki feleljen reá.

A szemöldökfában perczeg az apró bogár... a szemöldökfa belül korhad, mállik... pusztul...

Mi sem teszünk különben.

XXII. FEJEZET.

Messze kéklő havasok.

Hányszor epekedtem a tündérhazáért! Ha olvasod írásomat, késő ivadék, el ne itélj miatta engemet. Illő dolog az öregek gyöngeségét nem látni, vagy ha látod is - gondold meg: térülfordul az esztendő, s belőled is öreg ember leszen. Erős, nagy bizakodásod megcsökken, hajad szála szürke, azután fehér lesz...

No, no, nem is erről akartam beszélni, hanem arról, hogy a szultán újra elcsapott egy vezért. Hányadik ez már, mióta Konstantinápolyból posta jár Rodostóba? Bizony kiszökött szívünkből sokszor a kívánság: jobb volna, ha a német császár változtatná olyan nagy hamarsággal a követeit. Azoktól nekünk, bujdosó magyaroknak, nagyobb a félelmünk, mint a vezérektől.

Bécsnek igen hosszú a keze. Elér a tenger partjáig is. Aztán kinyújtja egyszer délre, egyszer nyugatra s mindenütt megfenyegeti azt, a ki nincsen ínyére.

Már lemondottunk arról, hogy kardot ragadjunk. Az idő a harczolás etyepetyéjét is meg szokta rontani. Egy régi históriás könyvben olvastam, hogy a híres-nevezetes avarok elkezdettek kufárkodni, kalmárkodni; arany-ezüst marhákat gyűjtöttek és fáztak a háborútól. Le is győzték, szét is szórták őket úgy, hogy írmagjuk sem marada. Mi bujdosó magyarok kincset sem gyűjtöttünk, a kalmárkodást sem tanultuk el a rodostói örményektől, hanem ihol a másik betegségbe: a török lustaságba beléestünk. A kinek semmi dolga sincsen, hacsak az nem, hogy kikoppantsa pipájából a maradék dohányt s újra megtöltse, az ne menjen háborúba.

Pedig nekünk egy szép napon azt mondották, hogy háborúba visznek.

Elő hát a rozsdás fringiákat a falról! Küldjétek a lovakat basák, czifra szerszámot reá! Rongyos kurucz, rajta, lesz belőled újra fényes, nyalka kurucz!

Sokfélét beszéltek, nagy remények hízlaltak mindenkit, még a mi jó urunk is neki buzdult, mert nincs csalfább dolog a világon, mint a reménység. A kit a reménység megnyergel, az vak lóvá változik, nem néz sánczot, martot, hegyszakadékot, vízmosást - csak rohan előre.

Kontyos török, hosszú süvegű tatár, bolgár, oláh, örmény, czigány, még zsidó is volt közöttünk. A zsidók hordozták a titkos üzeneteket, az örmények gondoskodtak a zabról, szénáról - nekünk pedig harczolnunk kellett volna.

Mit mutatott a reménység? Csillogtatta az álombéli képeket, hogy a szemünk is káprázott bele. Bercsényi uramnak a fia eljött Lengyelországból - onnan jött-e vagy máshonnan, bizony nem tudom már. Ez a fiatal, tüzes lélek arról álmodozott, hogy hírt visz Magyarországba. Egyet kiált s talpra áll az egész ország, felkelnek sírjaikból a halottak is - aztán lesz diadal, viszszük a mi urunkat vissza, reáültetjük az aranyos trónusra. Sírni és örülni fog mindenki, de legjobban fogunk sírni mi bujdosó magyarok.

Tegnap még verekedtünk az unodalommal. Kaczagtuk a bolond török nyulat, a ki belefutott a tűzbe s megperzselte a lábát; számítottuk a napokat, melyek a török husvéttól elválasztanak s boszankodtunk a rodostói örmények miatt, a kik megzavarták a kútvizet, hogy ne hordassunk onnan - s íme, indul a sereg.

Ezren voltunk-e vagy tízezren, nem olvastam meg. Néhai való Xerxes királyról írja a krónika, hogy egy milliom embert indított útnak a görögök ellen - rólunk ilyesmit soha senki sem fog írni. A török aga nagy bajúszára és rengeteg turbánjára, no meg a fakó lovára emlékezem. Az aga rusnya, ripacsos ábrázatú ember volt, a lova sokkal szebb, mint ő. Alám is adtanak egy lovat, a szolgám alá is. Az enyém valamivel fiatalabb volt, mint az övé, hanem az övé nagyon

öreg volt. Nem kellett sietnünk, mert minden rongyos faluban megállottunk lovat etetni, itatni és várni a hozzánk csatlakozókat. Éjjelre kinek volt kvártélya, kinek nem. Tüzet gyújtottunk s a mellett kuczorogtunk. A sok felemás ember beszélt is egymással, nem is. Valami rácz guszliczás gajdolt nótákat, de az sehogy sem tudott engem megszomorítani, sem felvidámítani.

- Hova megyünk, uram? - kérdezte a szolgám.

- Oda, a hova visznek - feleltem én, s tovább ügettem.

A második héten oláh földön voltunk. Az oláhok vajdája engedelmeskedett a török császárnak. No, ilyen engedelmességből sem kérek. Holmi pakulárok oda tereltek ötven darab sovány juhot - azokat kellett megnyúznunk és jóllaknunk. A juh-hús jó hús, ha van, a ki elkészítse, de mikor az ember a csonton kívül csak faggyút eszik - attól nem támad nagy virtus a szívében. Bort is ittunk reá, az is rossz volt - aludtunk is reá, abból pedig olyan nagy záporeső vert fel, hogy mikor a legközelebbi rongyos faluba érkeztünk s egy mocskos zsellérházban lefeküdtem - azt hittem, a török császár palotájában vagyok.

Az oláh vajda nem dobott ki a rezidencziájából, de nem is igen marasztalt, s a sereg, ki elindult volt Konstantinápolyból, talán apadt és nem szaporodott.

Csúnya dolog a panaszkodás, azért nem is panaszkodom. Táborozó katona ágyát nem vetik rózsafilagóriába, a talpát sem kenegetik drága kenőcscsel, a hajára sem permeteztetnek rózsavizet.

Nagy úr volt hajdanában Nagy Sándor, a maczedon király s mégis az etiópusok földjén majd elepedt a szomjúságtól, egy italnyi vizet nem tudott előteremteni a futóhomokból... mi pedig egy olyan kristálypatakra találtunk a krajovai határban, hogy annak az ízét még most a szájamban érzem. Mi hát jobban jártunk, mint a világhódító Nagy Sándor. A táborozás minden czifra nyomorúsága daczára is egynek örvendettem, hogy a csizmám nem kopott. A lovam négyszer elhányta a patkót, de a tábori czigány-kovács újat vert reá...

A' bizony, a czigány! Nem is oláh-czigány, hanem erdélyi czigány. Szinte megcsókoltam a füstös képét, mikor meghallottam, hogy Erdélyből való. Nagy akasztófavirág volt különben, mert nem jószántából szökött át a fogarasi havasokon.

Azokon a havasokon, melyeket Thököli Imre uram mászott volt meg, mikor a zernyesti csatában megtanította móresre a császár generálisát.

Hogy történt, mint történt, elmesélte az erdélyi czigány, a ki velem egy idős lehetett, mégis azt hazudta, hogy ő is ott volt a Thököli uram seregében.

- Hazudsz, móré! - kiáltottam reá.

- Fusson ki a szemem, ha nem láttam a császári generálist! - mondotta ő s elkezdett vigyorogni. Fehér fogai villogtak. Megirigyelhette volna akármelyik franczia dáma, még a kolonellusé is, a kire ennél az egyszernél többször nem gondoltam.

Annál többször gondoltam az én jó uramra...

Ha reggel felszedelőzködtünk, - ő jutott az eszembe. Vajjon ki van mellette? Kire néz kegyesen? Jutok-e az eszébe?

Hogy aztán közeledtünk az erdélyi határhoz - megtámadott egy másik érzés.

Menjetek el magyar véreim a világ bármelyik tájékára, legyetek nagy és hatalmas urak, füröd-jetek tejben-vajban - bizony nem vagytok egészen boldogok, nem tudtok egészen boldogok lenni. Megakasztja a szívetek verését valami teljesületlen kívánság. Ennek a neve: vágyakozás a szülő haza földjére! Ha pedig nyomorúságban éltek, akkor ez a vágyakozás égető lesz.

No hát az én vágyakozásom égető volt.

Belé-beléharapott a mellembe. A szívem elkezdett bolondul zakatolni, mint mikor félreverik nagy veszedelem idején a harangokat.

Mind északra néztem. Haragudtam a lomha felhőre, mely elzárja a szemem határát. Apró dombok felett nagy hegyet kerestem. A hol nagyot láttam, még nagyobbra tévedt a szemem.

- Ez sem az!... Ez sem az!...

Hol van az a hóval borított, melyre a levegőég reákönyököl, mintha azt mondaná:

- Ezen túl más föld van, szebb, édesebb, tündér haza. Ott a nap melegebb, a hajnal ragyogása korábban ül ki az égbolt karimájára.

És aztán megláttam.

A szívem súgta meg, hogy az a büszke hó-koronás hegy az Erdély bércz-korlátja. Megállítottam a lovamat, leszálltam róla. Úgy tetszett, mintha szédülés fogott volna el, vagy csak elgyengültek az inaim.

- Most ha madár volnék - tünődtem magamban - fölrepülnék a hóborította hegy tetejére, reáülnék s néznék alá a háromszéki rónaságra. Egyebet sem tennék, csak nézném... csak nézném! Meglátnám a házat, a hol én születtem, a zsindelyes tetőt, a nagy kertet, melynek fűvében lehajtottam volt gyermekfejemet,... de oda nem szállnék, az ablakon be nem pillantanék, mert hátha idegen arczok néznének reám - s akkor én didergő, reszkető madár, holtan hullanék le - s nem látnám meg többé az én jó uramat!...

...Tovább!... Tovább!... Vándor-botod nem kopott még el, Mikes Kelemen! Bízd magadat a hömpölygő árra, hadd sodorjon tovább! Most sodor előre, aztán visszafelé fog sodorni. Háborús álmokból kikoptat a csalódás. Nem lesz diadalmas harcz, nem lesz arany trónus, melyre reáültetitek a jó fejedelmet!...

Vár Rodostóban a rakás kenyér,... menj vissza, edd tovább, valameddig tart benne!

- -

Igy történt.

A török császár elcsapott egy vezért... s a bujdosó magyarok eltemették az utolsó reményt. Én is ott voltam a siratók között, én is dobtam a sírra egy göröngyöt.

XXIII. FEJEZET.

Én jól vagyok, semmi fájdalmat nem érzek.

Anno Domini 1735 kezdődék. A fejedelem szállása, kin hosszabb idő óta szorgosan dolgozgattak, készen állott. Nem volt olyan rangos, mint a sárospataki, de okszerűen volt építve s öröme tellett benne a mi jó urunknak.

A hatvan tallérból, mit a porta adott napjában a fejedelemnek, sok reáment az építkezésre, de az nekünk nem fájt, mert sem Sibrik uram a hopmester, sem én a főkamarás, a magunk egynehány száz tallér évi dotációnkból meggazdagodni nem akartunk.

Mi is a gazdagság a bujdosónak? Felesleges teher, a ki miatt örökké aggaskodni kell, hogy jó erős zárat tegyünk reá, hogy mások irígységének hiábavaló táplálékot ne adjunk, hogy az atyánkfiainak oktalan költekezéseinkkel szomorúságot ne okozzunk.

Az új esztendő megkezdődött, az ó-esztendőt talán még hamarább elfelejtettük, hogysem az újról gondolkoztunk volna. Ha szitált egy kicsit a hó, az sem volt baj, ha esett az eső, az sem ijesztett meg, mert vetésünk nem volt, a fejedelem két hátas lovának az abrak kijárt, a minthogy nekünk Konstantinápolyban megsütötték a kenyerünket, szüretelték a borunkat - intézték a dolgunkat.

Sibrik uram kezdett gyakrabban jajgatni a lába miatt, kiről már megírtam, hogy micsoda nagy jósló ereje volt. Hanem azért elvíve minket a fejedelemhez az eszterga-szobába s ott fájin dikcziót vágott ki.

A fejedelem atyai szeretettel ajánlott mindnyájunkat annak a jóságába és kegyelmébe, a ki nem ismeri a forgandó életnek perczekkel megmérhető kezdetét és határát.

- Tőle jő a rossz, tőle jő a jó - mondotta az ő ritka nagy hitével.

Újév napján ó-bort ittunk, jutott belőle a konyha cselédjeinek is. Az alsóbb rendűek vigadoztak, de mi odabenn a fejedelem asztalánál csendben töltöttük az estét.

Valahogy szóba kerültek azok, a kik már elhagytak minket s az én jó uramnak a homloka elborult. Az ő szép piros arcza nem volt vídám.

- A kinek ekkora szép palotája vagyon, az beszéljen a szebb jövendőről. Ihol, mi felszenteljük a palotát.

- Építünk fiam, - mondotta a fejedelem, - de rendesen nem magunknak.

Ebben nagy igazság vala, Sibrik uram egészen elérzékenyedett.

- Mi a házunkat kinek testáljuk, Sibrik apám? kérdeztem tőle tréfásan, hogy másra térítsem a beszédet.

- Annak, öcsém, a ki mellénk akar feküdni.

Nagyon fájhatott a Sibrik apó lába, mert nyilvánvaló, hogy a temetőbeli hajlékra gondolt - újév első napján.

Ez így volt akkor s nekem a szomorú újesztendő emléke még sokáig motoszkált a fejemben.

Elértük aztán a márcziust. Inkább lehetett volna májusnak híni, olyan szép idők jártak. Minden reggel bekaczagott az ablakon a napsugár.

- Hé, bújdosók, itt a tavasz, ugyancsak örvendjetek! Rodostó megint virágos kertté lesz s a fejedelem rózsái már bimbókat fakasztanak a kertben.

Igaz is volt, a rózsák a kertben bimbókat fakasztottak, de a mi jó urunknak az orczáján a rózsák egyszerre kezdettek sárgulni. Észrevettem, én legelőször vettem észre, aztán észrevette Sibrik apó, Csáky uram, Zay uram. Elmondottuk egymásnak, de reáfogtuk a változó tavaszi időre. Aztán ő kegyelme mostanság nem is volt gyakran jókedvű, ha mutatta is, engem ugyan nem csalt meg vele.

- Savanyú vidámság ez, - mondottam a többieknek. Hol van a régi etyepetye? Ha feltálalták a jó eledelt, a mi urunk keveset vett belőle, azt sem ette jókedvvel. Kezdett apadozni, pedig jó húsban levő embernek mondotta mindenki.

Egyik nap biztatott a másik nappal: elmúlik a rossz kedv, visszajön az ábrázatnak pirossága, nem lesz ebből semmi baj. Ötvenkilencz esztendő nem is nagy idő, a ki olyan szép rendesen él, az elél még harmincz esztendeig is, ha tovább nem.

Néhány napok múlva bementem este nyolcz órakor vele a hálószobájába, mert ez volt a tisztem, - kérdezé tőlem:

- Nem érzed-e, fiam, hogy ebben a házban hideg van?

- Nem érezem.

- Bizony nekem összekoczognak a fogaim. Attól félek, valami bajom lesz.

- Ide hívom a borbélyt, jó uram!

- Múló nyavalya,... majd betakarózom s kiizzadom ezt a gyengeséget.

- Itt maradnék, ha kegyelmed megengedné - mondám neki.

- Eredj, Kelemen és pihenj le. Hivatlak, ha szükségem találna lenni reád... Eredj, fiam!

Én elmentem a szállásomra, de nem feküdtem le.

Egy óra nem telik el, már jön az inas, hírül hozza, hogy a fejedelem rosszul leve. Kiadta az ételt. Nem tűrte meg a gyomra, de engem nem hivat, mert megkönnyebbült.

Reggel hat óra előtt ott állottam az ágya mellett. Elijedtem a nagy változáson. Olyan sárga volt az ábrázatja, mintha sáfránynyal kenték volna be. A hideg kezdette rázni.

- Mi tuda lelni, édes uram? - kiálték fel nagy szomorúsággal.

Még ekkor is megvigasztalt:

- Rossz volt, a mit ettem. Egy-két napig mértéket tartok, - ezt mondotta és nagyon fáradt volt a beszéde... - Felöltözöm.

- Azt ugyan nem, mert én a ruhát oda nem adom.

Erre kezdett mosolyogni. Olyan volt a mosolygása, mintha az őszi tarlóra a nap búcsúzó sugarai esnek.

- Kelemen, tudod, hogy a templomba kell mennem.

- Elmegyek én oda s imádkozom te kegyelmed helyett is, én jó uram! Nem bűnös a lelkem, most az egyszer meghallgatja Isten az én könyörgésemet is. Fáj-e valamije te kegyelmednek, nagy uram?

- Semmi, hanem csak a nagy bágyadtság ver le, - mondotta s aznap csak dél felé kelt fel. Az ebédlő házba is lejött, de jóformán semmi ételhez sem nyúlt hozzá.

A pirosság nem jött vissza a következő napokban sem az orczájára, a bágyadtság sem hagyta el - de mindez nem lett volna baj, csak ne fogyott volna napról-napra, mint az égő gyertyaszál.

Egy álló hétig tartott ez így. Ezalatt nem is mentem a kvártélyomra. Ágyat vetettem magamnak a másik szobában s nyitva tartottam az ajtót, hogy mindig kéznél legyek. Sibrik uram maga is betegeskedett, hát ez a gondoskodó kötelesség reám maradt. Mindig örömmel tettem meg a kötelességemet, hát még most!

A karomra támaszkodott s úgy mentünk a kápolnába, onnan elkísértem őt a dolgozó szobájába, mert az esztergapadjához kívánkozott. Irt is néha egy-két óráig. A fejedelmi udvartartás régi szigorú rendjében nem volt szabad semminek megváltoznia, ő nem engedte.

Mikor láttam az ő nagy gyöngeségét, szidtam az esztergát. Bolondnak mondottam azt is, a ki ezt a szerszámot kitalálta.

Ő megpirongatott:

- Lásd, fiam, vajmi sok örömemet találtam ebben a lelketlen jószágban, kire te rosszat mondottál!... Ne szidd őt, mert akkor engem szid a nyelved -

- Inkább kitépném tövestől, hogysem megcselekedje.

Olyan szépen nézett reám, mintha az édes apám lett volna.

- Tudom, Kelemen, hogy ki vagy,... hogy ki voltál! Ezt nekem még a másik világon sem szabad elfelejtenem,... soha - soha! Az igazi jó barátunkat nem az arany tál mellett ismerjük meg, hanem a kegyelem-kenyér mellett, a kiben a hűséges emberek egymással megosztoznak.

Április 1-én valami tréfát eszeltem ki, hogy áprilist járassak vele, de elment a kedvem, mikor az ágyban összezsugorodva, nagy forró-hideg láz miatt gyötrődve találtam.

Még így is a templomba akart menni. Nem engedtem. A szomszéd házból hallgatta meg a misét. Utána egy kicsit megkönnyebbült. A pap oda vitte ágyához a szentelt barkát.

- No, ez lesz az utolsó, a kit adtok nekem - mondotta és nézegette a bimbót.

Másnap jobbacskán lett. Fel akart kelni, de megint nem adtam oda neki a ruháját.

- Szigorú porkoláb vagy, fiam! - jegyezte meg szelíden.

- Kegyelmed nagy uram, legyen szófogadó rab, akkor aztán hamarább eresztjük ki.

A nagy-hét keddjén felöltözött, megkívánta a pipát is.

Micsoda nagy örömmel töltöttem meg. A ki pipázik, annak nincs semmi baja, - gondoltam magamban. Beültettem őt a legkedvesebb székébe, melyet ő eszelt ki, ő csinált s a melyiket darabokra lehetett szedni és megint összeállítani.

Egy kisebb zsámolyra melléje kuporodtam s meséltem neki a székely húsvéti vízbevetésről, mikor a legények a hajadon leányokat a kút mellett egész sajtár vízzel locscsantják szembe.

Nagy örömmel hallgatta.

Szeredán nem kellett már a dohány, az étel sem. Az ágyban maradt s csaknem folytonosan aludt. Ha megébredt, kérdeztem tőle:

- Hogy mint vagy, édes uram?

- Én jól vagyok, semmi fájdalmat nem érzek.

Ó, milyen igaza volt; ő nem érezett semmi fájdalmat, de én... én éreztem. Ha elaludt, csak elfordultam s a könyjeim csorogtak.

Csütörtökön délelőtt így szólott hozzám:

- Hivasd a papot!...

Ekkor is a székében ült, az ágyba lefeküdni nem akart. A pap eljött, meggyóntatta, de a mi jó urunk már nagyon nehezen tudott beszélni. Csak nézett reánk sorjában. A tekintete az én arczomon pihent meg. A szeméből nagy lelkének utolsó gondolata, utolsó nagy érzése szállott felém. Ha azután évek múlva behúnytam a szememet, vagy ébren feküdtem kamarámban éjszaka: az ő szemének, az ő arczának a mása világolt reám. Nem féltem a halálnak a gondolatától, mert tudtam, hogy ott... ott a másik világon ismét meg fogom látni.

Éjféli tizenkét órakor még mindig ágya körül állottunk és virrasztottunk. A pap imádkozott a fejénél, mi pedig térdepeltünk az ágya mellett.

Nagypénteken hajnalban három órakor azt vettük észre, hogy a szeme nem mozog...

...Elaludt, mint egy gyermek, a ki édes álomba merült ártatlan játéka után...

...«Én jól vagyok, semmi fájdalmat nem érzek.» Ezt mondád, jó uram s neked igazad volt, neked teljes világéletedben igazad volt; de a mi nagy szenvedésünket ki tudná szóval fölmérni?

Könyhullatással ettük kenyerünket és olyanok voltunk, mint a nyáj pásztor nélkül.

Olyanok voltunk, mint az ég, melyre reáborul egy nagy fekete felhő, egy-két árva csillag ott reszket, de a hold nincs sehol s az éjszaka olyan fekete, olyan szomorú...

Úgy állottunk a koporsó mellett, mint a kiknek mindene leégett s a füstös gerendák, a hamúrakások között nagy-néma fájdalomban merően néznek maguk elé...

Eddig bújdosók voltunk: egy család, mely évről-évre fogyott - most is bújdosók vagyunk, de elhagyott az apa... Árvák is, bújdosók is!...

- -

A borbélyok a nagy halottnak hült tetemét balzsamos füvekkel becsinálták, mert nem tudtuk, mikor temethetjük el. A tudós borbélyok azt mondták, hogy agya kétszer akkora volt, mint más embernek, - én pedig tudtam, hogy esze több volt, mint akár tizenkettőnek.

A szívét Francziaországba kellett küldeni, mert így hagyta meg testamentumában, - ó, azt a szívet épen Francziaországban törték meg; s az a szív legnemesebb, legemberségesebb, legjobb, legigazabb vala minden magyar szívek között.

Aztán szépen ravatalra tettük a palotának egyik nagy termében, hadd nézze meg mindenki, a ki akarja. Búcsújárás volt a fejedelmi ház. Örmények, törökök jöttek - nagyon szerették őt, mindenki szerette...

A törökök nem hitték, hogy ő volt az, a ki ott feküdt a koporsóban. Össze súgtak-búgtak, szájról-szájra adták, hogy Rákóczi Ferencz visszament a hazájába s mi eltitkoljuk, mást öltöztettünk fel helyette halotti köntösbe...

És a törökök igazat mondottak, mert Rákóczi Ferencz visszament igazi hazájába, hol várt reá dicső emlékezetű édes anyja - s együtt vannak most fenn az égben s elmondják egymásnak e földön való zarándoklásuknak nagy szenvedéseit, melyekből immár nem éreznek semmit, mert hiszen nem mondá-e ő búcsúszózatképen:

- «Én jól vagyok, semmi fájdalmat nem érzek.»

XXIV. FEJEZET.

«Sokszor eszedbe jutok én neked!...»

A koporsót belététettem egy nagy ládába, aztán hogy megjött Konstantinápolyból a császár engedelme, reátétettem egy kisebb fajta bárka-hajóra. A bárkába a koporsó mellé ültem, ott volt Zay úrfi és Csáky uram is. Sibrik apó csak a partig kísért el, mert embertelen nagy kínok gyötörték szegényt.

- Imádkozzál fiam, az én nevemben is a mi jó urunkért... Ha miben megbántottam volna, kérd a bocsánatát - ezt mondotta és csorogtak a könnyei.

Aztán nagy szomorúan hozzátevé ezt is:

- Rövid napok multán, úgy hiszem találkozom vele ott, a hol nincs zarándoklás...

Igy mondotta Sibrik apó és nem hiába mondotta.

A bárkás legények lapátja belemerült a zöld színt mutató tenger vizébe s mi megindulánk szép lassan. Én reátámasztottam fejemet a tenyeremre s néztem a vizet. A mint a lapátok felborzolták, barázdákat vontak, a vízcseppek kristálycseppekké váltak, a nap ezer színben kápráztatta, aztán a barázdák elmúltak, a miképen elmúlik minden: a jó is, a rossz is.

Valami pedig hirtelen az eszembe jutott, magam sem tudom hogyan, miért? Talán azért, hogy a jövendőre térült az én nyugtalan gondolatom, a jövendőre, melytől abban az én nagy árvaságomban erősen féltem.

Bizony régecskén történt, de úgy emlékszem reá, mintha csak az imént történt volna. A lelketlen láda, a koporsó nem voltak ekkor szűk és sötét lakóhelyei az én jó uramnak. Pénzt bízott reám, hogy egyetmás, szükséges apróságot vásároltassak. Beviszem hozzá a vásárlásról való számadásomat. Az én jó uramnak az a természete volt, hogy a számadásban soha sem nézte azt, a miért harmincz-negyven tallért adtanak, hanem ha tíz-tizenkét polturát érő portékát olcsón vettek-e vagy drágán. Az olyan apró állapotban mindenkor gáncsot talált. A számadásban tehát egynehány polturát érő portékán megakad a szeme és kezdi mondani mintegy nehezteléssel, hogy drágán fizették, nem kellett volna úgy venni. Én azon szokásom ellen felindultam, mert nekem úgy tetszett, mintha bennem kételkedett volna és mondám, mint goromba: ha bennem kételkedik, parancsolja másnak, hogy vásároltasson. Erre szegény semmit nem felel, csak a kezembe adja a számadást és elfordul tőlem érdemem szerint - én is kimegyek. Másnap semmit nem szól hozzám, én pedig csak várom, hogy szóljon. Még másnap, akkor sem szól semmit is, a már nekem nehéz volt, mert megismértem ostoba cselekedetemet. Harmadnapján már nem tűrhettem, bémegyek utána az íróházába, ott eleibe borulok és könnyes szemmel csókoltam kezét és kértem bocsánatot. Erre az a ritka és nagy ember megölel és mondja:

- Megbocsátok!... sokszor eszedbe jutok én neked, ha meghalok, sokszor megemlegetsz engemet: de akkor késő lesz.

Ó, jó uram, tekints le reám, a tégedet akkor megsértő szolgádra!... Hányszor megbántam azt az egyetlen goromba beszédemet!...

- -

Másodnapra beérkeztünk Konstantinápolyba. A szolgák vállukra vették a mennyei hazába megtért fejedelemnek a koporsóját s elvitték a galatai lázárista-barátok kicsi templomába. Oda temették volt harmincz és egynehány esztendővel ezelőtt az édes anyját, melléje tettük a fiát

is. A sors letépte a fáról a levelet, elhordotta messze, de az Isten keze a hervadt levélnek visszairányozta az útját... Vajmi bölcs és jó az Isten s micsoda gyönge, letépett falevelek vagyunk mi gyarló emberek!...

A barátok diákul imádkoztak, diákul énekeltek - de hol volt a fejedelmi pompa? A ki immár az Úr zsámolya előtt számol be tiszta életének cselekedeteiről, meg nem érdemlett nagy szenvedéseiről, annak kell-e hívságos földi pompa?

Zay úrfi, Csáky uram ugyan búsultak, mert nagyon ragaszkodtak volt hozzá - csak én nem sírtam. A halálosan szomorú gondolatok kiapasztották szívemből a könnyeket...

Nem akartam semmiletteképen a jövőre gondolni, csak a multra, mely tele volt örömmel és megcsalatkozással... Elgondoltam magamban, hogy odahaza a kéklő havasokon túl egy lélek sem tud erről a temetésről. Csak néha-néha kerül szóba az öreg emberek között a Rákóczi Ferencz neve s elsuttogják aggódással a szívükben:

- Vajjon mit csinálhat szegény a török tenger partján?

Ezalatt pedig a romlandó test porlad a koporsóban,... csontja is elporlad... elvegyül-e vajjon a hazai földdel? Lesz-e ebből a templomból zarándokló helye a magyaroknak?

Negyednap ismét otthon voltunk Rodostóban. A bárkán nem őriztük a nagy faládát, a faládában a nagy koporsót, de a halottat mégis hazavittük a szívünkben!

Nem is tudtunk egyébről beszélni, mint a mi nagy árvaságunkról. A falat sem esett jól, nekem megakadt a torkomon. Sibrik uramat gyenge állapotban találtuk. Többet feküdt, mint fenn volt. Igen szerette, ha nála voltam.

- Immár szeressük egymást, ha már elhagya az, a kit mind a ketten olyan erősen szerettünk.

Az öreg sokat beszélt arról az ötezer tallérról, a mit a mi jó urunk neki hagyott a végrendeletjében. Nekem is ugyanvalóst annyit hagyott, de nekem eszem ágában sem volt, hogy beszéljek róla!

Azt a szép summa pénzt a mi jó urunk a franczia király zsebéből hagyta nekünk, már pedig van-e emberi hatalom, mely abból a zsebből kihúzza s nekünk átadja? S ha át is adná, vajjon mit kezdenénk a pénzzel?

- Apó, muzsikás temetésre ha kapjuk a pénzt, egyébre nem, - mondám Sibrik apónak s megszorítottam a lesoványodott kezét.

- Bolond beszéd, fiam, - mondotta ő - a pénz jó lesz neked, mert való igaz, hogy nekem már nem kell. Ihol, neked testálom, de a magyar szolgámat, Sós Pált, vidd aztán haza!

Megigértem neki, hogy haza viszem.

A bújdosók pedig mindennap a nyakamra jártak. Karattyoltak a tömérdek kincsről, mit a mi jó urunk hagyott s biztattak, hogy osszam ki igazságosan. Nem jön a herczegek - már mint a fejedelem fiai - közül egyik is ide. Jussa van minden bujdosónak egy kicsi örökségre.

- Atyámfiai - mondottam nekik. - Itt van az írás, megolvashatjátok, a mi maradt, ahhoz sem nektek, sem nekem semmi jussom nincsen. A ki pedétig azt gondolja, hogy a fejedelem fölös kincseket hagyott hátra: ugyan csalatkozik. Napjára hatvan tallér járt ki a portától, abból élt az udvar, abból jutott nektek ruha, bér - nem rakhatott félre kincseket.

A hitványok - mert csupa új jövevény bújdosó volt mind - hitték is, nem is. Suttogtak is, hogy bezzeg a kamarás uram - ez én voltam - jól megtölti a zsebét, nekik pedig felkophatik az álluk.

Szembe ezt mondani nem merte senki, de láttam az arczukról, hogy csupa bizalmatlanság van irántam a szívökben.

És eszembe jutottak a te szavaid, megbántott édes uram!... Igen bizony, eszembe jutottál ismét s összefacsarodék a szívem, mert tudtam, hogy *késő már*... késő!

Egynéhány hónapok multán ástunk a rodostói temetőben egy sírt. Czifra sem volt, nagyon mély sem volt, de épen elfért benne Sibrik apó koporsója.

Követte a fejedelmet s halála előtt három hétig szegény egyébről sem beszélt, mint a fejedelemről, a ki fehér selyemgyolcs ruhában, nagy fényességgel a feje körül megjelent neki álmában s mind hívta őt:

- Jere, hű kamarásom, itt nekünk jobb, mint odalenn nektek!...

No hát elmene ő is utána.

Tudja a jó Isten, nem is sirattam meg Sibrik apót. Szinte írígykedve néztem reá, a mint szép nyugodalmasan feküdt koporsójában. A ki sok halottat lát, az megszokja, a kit az élethez a nyomorúságnak vékony fonálkája köti: az nem jajgat.

Ettől az időtől kezdve a főkamarásság minden ügye-baja az én vállamra szakadt. A portától jött napjára tizenkét tallér, abból kellett táplálni, ruházni a bujdosókat. Az úri renden levőknek a száma immár háromra apadt le. Azok is hamar megöregedtek. Már csak a pipa kellett nekik s a reggeltől estig tartó semmittevés.

Egy nap kijött Konstantinápolyból Bonneval a franczia; grófi titulusa, generálisi rangja volt hajdanában. Pecsétes írást hozott a fejedelem nagyobbik fiától. Felhatalmazta őt, hogy kérje számon tőlem s vegye át az apja hagyatékát.

Ez is fájt nekem. Immár egy idegen embert többre tart az uram gyermeke, mint engemet, ki teljes életemben csak tisztességért szolgáltam, mérhetetlen nagy szeretetnek miatta az én jó uramat.

...Megint eszembe jutottál, nagy jó uram, megint beleharapott a kín a szívembe.

No jól van, jól. Átadtam mindent, beszámoltam a ládákkal. A mi kicsi ezüst evőeszköz, köves jószág, ruha, fából faragott bútor volt, mindent számba adtam.

Bonneval a végén így szólott:

- Csak ennyi? Egyéb nincsen?

Én egy darabig néztem a szeme közé, erősen néztem, talán haragosan is, úgy, hogy lesütötte a szemét.

- Becsületes ember az úr? - kérdeztem tőle keserű humorral.

- Remélem, nem fog ebben kételkedni - felelte ő elveresedve.

- No mert én az vagyok...

Több szó azután nem esett közöttünk.

Hanem az emberek szája tovább is eljárt. A becsületes embereknek minden időben nehéz volt az állapotjuk. Én édes Istenem, miért is tettem volna reá a kezemet azokra a holmikra, a mik az én jó uram holmijai voltak? Hanem hát megáztattam könnyemmel a széke karfáját, a kit ő faragott, a kin ült a halála előtt, mikor együtt elbeszélgettünk.

...Eszembe jutottál, megbántott uram s míg a szolgák rosszat suttogtak rólam a pitvarban, én ismét csak reád s azokra a te mélységes mély érzelemmel mondott szavaidra gondoltam.

- -

Bonneval azt mondotta, hogy nemsokára megérkezik a kisebbik úr, szedessük rendbe a kvártélyt.

Azon pedig sok rendbe szedni való nincsen, mert az előbbi gazdája mindent rendben hagyott, mi ingyen sem változtattunk semmit is rajta. Vártuk az ifjú fejedelmet nagy reménykedéssel, mint annakelőtte a másik Rákóczi-sarjadékot - el is jött, vendégfogadóba szállott s engem magához rendelt.

Úgy jelentem meg nála, mint a sáfár, kinek nincs semmi dugdosni valója. Sem kegyes nem volt, sem hideg nem volt, csak az esett nekem rosszúl a viselkedésében, hogy egyebet nem nézett ki belőlem, hanemha megfizetett szolgát.

Másodnap számba adtam neki mindent. Azt mondotta reá, hogy rendben van minden.

Harmadnap hallgatott a fülbesúgó atyafiakra s titokban kérdezősködött egyet más után.

Egyet sajdult a szívem, mert legalább azt elvártam volna, hogy «Isten fizessé»-t mondjon nekem, de azt nem vártam, hogy görbe utakon keresse: ha becsületes sáfár voltam-e?

Elnyeltem. Zay úrfi jobban indulatoskodott e miatt, mint én. Pedig elég baja van a maga gyomorbéli nyavalyájával, mely kínozgatja szegény fejét. Eléadtam az ifjú fejedelemnek, hogy minemű rend volt a fejedelmi udvarnál az apja ura életében, de nem sokat hallgatott reám.

Bezzeg lett aztán más rend, magyarán mondva rendetlenség. Engem pedig háborgatott a lelkem:

- No Mikes Kelemen, ugyan jó dolga van Sibrik apónak, őt ez az új élet nem kesergeti, ő szépen alszik. Egyszer nekünk is kijut ebből a csendes álomból, kit meg nem zavar semmiféle ifjú fejedelemnek a haragja. Mert a nagy fejedelemnek kicsi fia volt Rákóczi József. A mint efféle dolog már csaknem közönségesen így vagyon.

Három hónap alatt több keserűséget kelleték lenyelnem, mint húsz esztendő alatt, de az ember ha már egyszer benne van, hát megtanul nyelni. A levegőég is változtatja a felhőit, az Isten az embert is úgy teremtette, hogy változtassa a jó és a rossz kedvét. A fejedelem, az a másik, az a nagy, a jó és igazságos, mindig egyforma tudott lenni. Hanem ritka ajándék Istentől az olyan természet.

Minden este, mikor vége az udvari szolgálatnak s behúzódom a kamarámba, elküldöm a lelkem a lázáristák galatai templomába, hogy imádkozzék a kőlap felett, mely alatt ő pihen.

- Eszedbe jutok még én neked... - ezt mondtad uram a te szelíd, fájdalmas haragodban és szó még akkora sebet nem ütött halandó embernek a szívén... Hadd vezekeljek bűnömért, mert nagy bűn volt megbántanom a legjobb és legigazságosabb embert!... Nézz le reánk, árva bujdosókra! Csinálj nekünk kvártélyt uram, mert te mindig gondoskodtál még a legalábbvaló szolgádról is. Nekem pedig csinálj kvártélyt magad mellett! Oda kuporodom a lábadhoz, nem kell főkamarási tisztség, nem kell semmi, csak te kellesz nekem... Ha künn járok a háborgó tengernek a partján s a hullámok oda-odalocscsannak a durva kövekhez, úgy tetszik, mintha panaszos nyögést hallanék messziről... messziről! Talán a széles Duna vize hozza magával abból a másik hazából, melybe te is vágyakoztál vissza, mi is vágyakoztunk - s ez a vágy kísért el téged a legjobb hazába...

- -

Mit írjak még?

Évek futását, melylyel versenyre kelhetett volna a csiga? Csillagok hullását... bujdosó magyarok lassú hervadását, sorba kimúlását? Az ifjú fejedelem meghalt harmincznyolcz éves

korában. Én voltam mellette, én fogtam bé szemét, én temettettem el messze az apjától, dicső nagyanyjának a porától... Kidűlt a fa, elpusztult az ága! Isten akarta, s ki viaskodnék Isten akarata ellen?

Aztán reákerült a sor Csáky uramra. Szép idő nyolczvanegy esztendő s a ki ennyi ideig él, akár boldogan, akár boldogtalanul, az édesen alhatik az Úr kebelén, ha egyébként igaz és becsületes volt. Ez történt télen, a rákövetkező őszszel ott virrasztottam a Zay úrfi hült teteme mellett... Most már rajtam a sor! Én vagyok a bujdosók között a legeslegnagyobb úr. Olyan jó dolgom van, hogy maholnap az sem lesz, a kinek jó reggelt kívánjak!... Mikor fogok már *jó éjszakát* kívánni az életnek?

Óhajtom-e? Nem. Ki vigyáz a fűszálra s az egy napig élő féregre? Isten. Feléje fordítom a lelkemet s ha belénézek a víznek tükrébe, nem ijedek meg a fehér hajtól. Ez a fehér haj az én hajam s Isten megszámlálta minden szálát. Az ő tudta nélkül ki nem hullhat egy is. Mikor ő akarja, így szól hozzám:

- Jere öreg szolgám, valaki vár reád odafenn, az, a ki neked oly sokszor jut az eszedbe s a ki életében csak egyszer neheztelt reád s akkor is könyeid láttára - megölelt.

- -

Ne kívánjunk egyebet Isten akaratjánál!

Késő ivadék, ha ügyefogyott írásom valaha a te kezedbe jut: ne dobd félre, olvasd el egy hűséges szolgának az élete történetét, olvasd el, de ne az eszeddel, hanem a szíveddel. És gondold meg, hogy egy marék por abból a szép tündérhazából, melyre a brassói havasok néznek - olyan jól esett volna nekem, ha a vánkosom alá tehettem volna!

Immár leteszem a pennát. Öreg vagyok, reszket a kezem s a betűket elmossák könyeim!

XXV. FEJEZET.

A mit a késő ivadék mond.

Rajongó ifjú voltam, mikor Zágonban jártam. Mikes Kelemen 1705-ben búcsúzott el Zágontól, édes anyjától Torma Éva asszonytól, 1711-ben vette kezébe a vándorbotot, 1717-ben lépett török földre, 1762-ben halt meg... én 1879-ben láttam azt a «tündér-hazát», melyért teljes 57 esztendeig esengett a hűséges Mikes Kelemen.

Ó, hányszor dobogtatta meg szívemet ez a székely-magyar bujdosó édes-bús szavaival! Hányszor kaptam magamat rajta, hogy kicsordul szememből a köny, immár nem fájó, hanem édes köny.

Szerettelek téged az ifjú lélek végtelen rajongásával, te bujdosó székely-magyar! Előttem lebegett napsugárból szőtt alakod, míg jártam az életnek bizony nehéz útját. Ha sovány kenyerem sós könnyel áztatva ettem a diák-szobában s átellenben zúgott a kocsma mulatozók dalától és szólt a muzsika - eszembe jutott a rakás kenyér, melyet neked a török császár udvarában sütöttek, s a melyet te zokszó nélkül ettél, valamíg láthattad jó uradat, - láttam foszló köntösödet, láttam hajadat, melyet a nehezen czammogó évek ezüst szálakkal hintettek lassankint tele: s valami sajátságos erő szállott meg.

Tudtam dicső, nagy álmokon lelkesedni olyankor, mikor vacsorám öt erős krajczárba került, s borital helyett Duna vize oltotta szomjamat. Az éjjeli lámpa szelíd világa reávetődött papirosomra, megszállott belső hevület, melynél édesebb hevületet nem ismerék; írtam a te jó uradról, lázban égő arczczal, erősen dobogó szívvel. Nem úgy néztem reá, mint a komoly történetírók, hanem a te hűséges szívednek szemeivel néztem reá. Mert te *igazán* láttad őt, a te szereteted volt az éltető szeretet; olyan, mint az apostoloké, a kik elszéledének a világban s hirdették az Üdvözítő-nek igéjét, nem ékes szóval, de hittel és meggyőződéssel.

És nem tudtam Rákóczi Ferenczre gondolni a nélkül, hogy téged ne láttalak volna örökké mellette. A hősök, kik dicsőséges harczaiban mellette voltak, mind letűntek, a czifra ruhás testőrök, a finnyás udvari népség, a kényes úri hölgyek, az apródok serege, mind eltűntek: a sárospataki, a makoviczai, tokaji, munkácsi várak termeiben elnémult a zene, táncz; az arany-ezüst billikomokból kifogyott Hegyaljának tüzes bora, a lengyel urak, az orosz czár, a franczia király alakjai elvesztek a ködben, a hitvestárs távol maradt a bujdosó fejedelemtől, az idegen szellemben fölnevelt fejedelmi sarjadék sietett vissza az apja rideg, szegény, unalmas udvarából: csak te maradtál ott, Mikes Kelemen, hűséges árnyéka a nagy fejedelemnek, te voltál a Rákóczi gyermeke, olyan gyermek, kiről én ábrándoztam, mikor szülőfalum napsütötte, papsajtos rétjén játszadozva édes anyámra gondoltam és reágondoltam akkor is, mikor a nagyszebeni Teréz-árvaház boltíves folyosóján járkálva tanultam Magyarország történetét s elmémben a kalácsot forgattam, melylyel az én édes anyámat táplálni fogom...

Úgy összeszövődött lelkem a lelkeddel, mintha édes testvérek lettek volna. Azok voltak, a százados messzeség el nem választhatta őket.

Éveken át unszolt belső kívánság, hogy szólaltassam meg azt a Mikes Kelement, a ki bennem élt, a ki bennem él ma is, nem változott meg soha egy pillanatra sem.

Igy született meg ez a könyv, melyet míg megírtam, sokszor harmatozott a szemem könyektől... sokszor reszketett kezemben a toll, mert néha úgy tetszett, hogy én csak íródiák vagyok valahol messze a török tenger partján, egy kamarában; térdemen a papir, kezemben a tollszár s mellettem ülsz te, öreg Mikes,... a legutolsó bujdosó, te beszélsz - s én írom úgy, a mint mondod.

- -

Igen,... igen, a késő ivadék olvasni fogja és ha van szív a kebelében, leborul a te emléked előtt *Hűséges Szív*, megnemesül annak a szívnek nemességétől, erősebbé lesz a te bölcseségedtől, hivőbbé lesz a te alázatosságodtól, jobbá a te jóságodtól!

Az én lelkem elszáll zarándok-útra, keresi a sírt, hova idegen kezek eltemettek téged - és megtalálja... azon a síron virágok nőnek, méhek szállanak a virágokra, éneklő madarak szálldogálnak felette: virág volt hűséged, madárének volt jó kedved és mind a méz, mit a méhek gyűjtenek - ott van a te *Törökországi leveleidben*!